A MAGYARHONI EVANGÉLIKUS LITURGIA TÖRTÉNETÉHEZ

TANULMÁNY

IRTA

D. RAFFAY SÁNDOR

PÜSPÖK

Melléklet

a Protestáns Szemle 1933. augusztus—szeptemberi számához

A MAGYARHONI EVANGÉLIKUS LITURGIA TÖRTÉNETÉHEZ

TANULMÁNY

IRTA

D. RAFFAY SÁNDOR

PÜSPÖK

Melléklet
a Protestáns Szemle 1933. augusztus—szeptemberi számához

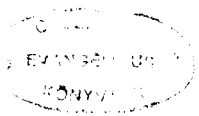

AZ ERZSÉBET TUDOMÁNYEGYETEM
EVANGÉLIKUS HITTUDOMÁNYI FAKULTÁSÁNAK
TISZTELETTEL
ÉS HÁLÁVAL AJÁNLOM

Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Rt. — Nyomdavezető: Sebők István

Mi a liturgia?

Újabb időben úgy a külföldön, mint itthon is, mind szélesebb körökben kezdenek a liturgiával foglalkozni. Helyes és időszerű tehát, hogy a kérdést olvasóink elé tárjuk és a liturgia történetéből vett adalékokkal kezdjük annak ismertetését.

Plátónál a *liturgia* (leitúrgia) olyan közszolgáltatás, amelyet az egyes törzsek vagy osztályok sorban, de önként végeztek a nép vagy az állam érdekében. Így volt ez különösen Athénben, ahol a polgárság a költségekhez való hozzájárulásra is kötelezve volt. Ilyen közszolgáltatás volt az *arhitheoria,* az ünneprendezés, amelynél a látványosságok halmaza volt a fő. A *gümnasziarchia,* a tornaünnepélyek és fáklyásmenetek rendezése, amit csak a gazdagok vállalhattak, mert igen sok költséggel járt. A *hesztiaszisz,* vagyis a törzslakoma. A *lampadarchia,* fáklyafutás. A *chorégia,* az ünnepi karok rendezése, ami még a tornaünnepélyeknél is költségesebb volt, mert az énekeseket és táncosokat a *chorégosz* ruházta, táplálta, fizette és a díszítés is sokba került. Ugyancsak a közszolgáltatások közé tartozott a *proeiszfora,* az adóelőlegezés, valamint a *triérarchia,* a háromevezős hajók berendezése és ellátása az állam szorult állapotában vagy díszfelvonuláskor.

Mindezek a közszolgáltatások egy ember vezetése alatt álltak ugyan, de a munka megoszlott, sőt a költségekben mások is osztozkodtak.

A *liturgia* tehát általában szolgálat, még pedig nyilvános és közhasznú szolgálat, ünnepélyes, látványos szolgálat. Vallási vonatkozásban istentisztelet, vagyis az Isten előtt való nyilvános, ünnepélyes szolgálat. A *liturgus* pedig ennek rendezője és vezetője.

A LXX. a *leitúrgia* szót az *ergon, dúleia, ergaszia* és *latreia* szavakkal is helyettesíti. Így Móz. II. 12, 25.: ean de eiszelthéte eisz tén gén, fülaxaszte tén latreian taütén. Ugyanígy 12, 20.: hé latreia haüté V. ö. 13, 5 .Móz. III. 23, 35. és 36. verseiben az ergon latreüton szavakat Károli robotmunkának fordítja, amivel az előírott, a köteles és kényszerű szolgáltatást akarja kifejezni. Józsua 22, 27-ben már az istentiszteleti vonatkozásban használja a kitételt: Kai anameszon tón geneón hémon meth' hémász ton latreüein kürion enantion aütú, vagyis itt már a gyülekezeti istentiszteletekről van szó. Krón. I. 28, 13. pedig már a templom szent csarnokában végzett szertartásról beszél: ... paszan ergaszian leitúrgiász oikú küriú. Ugyancsak istentiszteleti értelemben áll a 102. Zs. 21. versében is.

A *liturgusról* Ésaiás 61, 6. azt mondja: hümeisz de hiereisz kürió kléthészeszthe leitúrgoi theú. De áll e szó diakonosz-szolga értelemben is: Josua 1, 1., Sám. II. 13, 18., Kir. I. 10, 5. Kir. II. 4, 43,, 6, 15., Krón. II. 9, 4., Eszter, 1, 10. 2, 6, 3. Az Isten angyalait jelenti Zs. 103, 21, 104, 4. Sirák 10, 2: leitúrgosz tész kritész tú laú.

Az Újtestamentumban az ótest. istentiszteletre vonatkozik a liturgia Zsid. 9, 21. Luk. 1, 23. Viszont az újtest. szolgálatára Zsid. 8, 6. Nagyon érdekes Pál apostol mondása Fil. 2, 17.-ben. Továbbá Róma 15, 16. Itt az apostoli szolgálatról van szó, a neki tett szolgálatról pedig Fil. 2, 30. és Róma 15, 27.-ben beszél. A jeruzsálemi szegényeknek tett szolgálatról szól Kor. II. 9, 12.

A liturgusról beszél Zsid. 8, 2., Róma 15, 16. Pál a felsőbbséget is leitúrgoi theú névvel illeti Róma 13, 6-ban.

Mindezekből kitűnik, hogy a liturgia szolgálat és pedig vallási vonatkozásban az Isten dicsőségére végzett szolgálat a nép előtt és a néppel együttesen.

A liturgia mint istentisztelet.

Kétségtelen, hogy a liturgia mint szolgálat és szolgáltatás, egyházi vonatkozásban az istentisztelet egészét jelenti. A liturgia maga az istentisztelet, mint gyülekezeti cselekmény.

A magányos hívő otthoni istentisztelete ettől szorosan elkülönítendő. Mikor Jézus azt mondja: *Te pedig, mikor imádkozol, menj be a te magányos szobádba s bezárva az ajtódat imádkozzál a te Atyádhoz* ... (Mt. 6, 6), akkor a képmutatók szokásától akarja elvonni a maga híveit, de nem az istentisztelet módját, vagy formáját akarja megszabni. A nyilvános, gyülekezeti istentisztelettől Jézus sem ezzel a meghagyásával, sem más rendelkezésével nem vonta el tanítványait. Sőt maga is buzgón vett részt azokban (Ján. 18, 20).

A tanítványok Jézus halála után is a zsinagóga és a templom közösségében maradtak ugyan, de külön is tartottak összejöveteleket. Itt alakult ki a sajátos keresztyén istentiszteleti forma, amelynek legelső és legfőbb tényezője volt a kenyér megtörése és az agapé, a szeretetlakoma elköltése (Csel. 2, 46).

Pál apostol a Kor. I. 11. és 12-ben nagyjából vázolja a gyülekezeti istentisztelet liturgikus, vagyis szolgáltatott elemeit. Itt is az úrvacsorázás áll a középpontban. A következő szakaszban azonban már egyebekről is van szó és itt a beszéd lép a vezető tényezők sorába. De az Istentől adott kegyadományok mindegyike a gyülekezetben érvényesül, mert abba akarta azokat elhelyezni az Isten (Kor. I. 12, 28). Ugyanezen levél 14. fejezete tovább vázolja a gyülekezeti istentisztelet szokásait. Imádságok, éneklések szőtték át és tették változatossá és ünnepélyessé az istentiszteletet (Kor. I. 14, 15. Róma 15, 9. Ef. 5, 19. Kol. 3, 16. Jak. 5, 13). Mindez az Ótestamentum népétől maradt Krisztus híveire (Zsolt. 118, 15 stb.), amint azt az utolsó vacsora történetéből is ismerjük (Mt. 26, 30).

A liturgia, vagyis a gyülekezeti istentisztelet tehát már az első híveknél változatos, színes, ünnepi megnyilatkozása volt a léleknek. Vezetője a liturgus volt. Az apostolok elejtett szavaiból jogosan követ-

keztethetjük, hogy kezdetben a vezető egy istentisztelet keretében is váltakozott, aszerint, amint valakinek éneke, vagy imádsága, vagy kijelentése, tehát prófétálni valója volt. Az istentisztelet állandó vezetői azonban csakhamar a presbiterek lettek. Köztük az episzkoposz, a felvigyázó, akinek bizonyosan azért nem volt szabad neofitának, vagyis újhívőnek lennie, hogy a liturgiát szabályosan el tudja látni. Mert az istentisztelet alaptörvényét az apostol ebben mondta ki: *Minden az illendőségnek és a rendnek megfelelően történjék* (Kor. I. 14, 40).

Hogy a liturgiában kezdettől fogva megmaradtak a zsidó istentiszteleti szertartások megszokott elemei, hogy később a pogány szokások is befúrakodtak, az természetes. Ahová az ember megy, oda nemcsak a ruháját viszi magával, hanem a gondolkodását és a szokásait is. De az egyéni keresztyén elemek maradtak a liturgia középpontjában: az úrvacsora és az ige. Minden egyéb elem ezeket emelte és szolgálta.

Pál apostol már az első korintusi levelében panaszkodik, hogy akadnak, akik a gyülekezeti összejöveteleket vallásos jelleméből kivetkőztetik, amennyiben a szeretetlakomát hívalkodásra és elkülönülésre használják fel (11, 17—22). A szeretetlakomát tehát a szoros értelemben vett liturgiától még az apostolok idejében elkülönítették.

A vértanú *Justinus* a második század közepén írt I. Apológiája 65. részében azt írja, hogy a gyülekezetben (entha szünégmenoi eiszi) önmagukért és az egész világért imádkoztak, még pedig közösen (koinász euchász). Ez imádság után testvérként megcsókolták egymást (allélusz filémati aszpaszometha paüszamenoi tón euchón). Azután odavitték a liturgusnak (proesztóti tón adelfón) a kenyeret, a poharat a vízzel és a keverékkel s mikor az azt átvette, hosszasan imádkozott a Fiú és a Szentlélek nevében, hogy méltók lehessenek annak vételére. Az Ámen az egész gyülekezettel mondta. Mikor az előljáró (proesztósz) az imádságot elvégezte és a nép elő volt készítve (epeüfémészantosz pantosz tú laú), a diakónusok mindenkinek kiosztották a kenyeret és a vizes bort (artú kai oinú kai hüdatosz).

A 67. részben *Justinus* így ír: „Az égi napról elnevezett napon a városok és a falvak lakói közös helyen (epi to aüto) összegyülekeznek és az apostolok emlékezéseit (apommémoneümata, tehát még nem evangéliumok) és a próféták írásait olvassák, amíg az időből telik (mechrisz enchórei). Mikor az olvasó elhallgat, az előljáró intő és buzdító beszédet tart. Akkor mind összeállunk és imádkozunk s mint már fentebb mondtuk, az imádkozás végeztével kenyeret és vizes bort hoznak elő, mialatt az előljáró nagy buzgósággal (hoszé dünamisz aütó) fohászkodik, a nép pedig rámondja az ámen. Ezután jön a kiosztás (metalépszisz) mindenkinek, a meg nem jelenteknek pedig a diakónusok viszik el (kai toisz ú parúszi dia tón diakonón pempetai). Ennek végeztével gyűjtést tartottak az árvák, özvegyek, betegek, foglyok és vándorlók számára, szóval a szükséget szenvedők számára. Közös összejöveteleinket pedig vasárnapon tartjuk, mivel ez az első nap, amelyen az Isten a

sötétséget és a világosságot egymástól elkülönítve megteremtette a világot, a mi Megváltónk, Jézus Krisztus is ezen a napon támadt fel a halottakból."

Az úrvacsorai szertartás misévé fejlődése tekintetéből jellemző a 66. rész: „Ezt az eledelt (trofé) nálunk hálaadásnak (= úrvacsorának, eucharisztia) nevezik, amelyben senki más nem részesülhet, csak aki igaznak vallja azt, amit róla tanítunk, aki tisztára mosakodott a bűnbocsánat és újjászületés fürdőjében és úgy él, amint azt a Krisztus meghagyta. Mert nem közönséges kenyérként és nem közönséges italként vesszük mi azt, hanem amint az Isten ígéje által testetöltött Jézus Krisztusnak a mi üdvösségünkért teste és vére is volt, minket is úgy tanítottak, hogy a saját ígéjének imádsága által megáldott eledel, amely a mi testünket és vérünket átváltozás útján táplálja (kata metabolén), a tulajdon testetöltött Jézusának teste és vére."

Justinusnál tehát már megvan a liturgia minden lényeges eleme. Ezek alapján fejlődött ki a harmadik században a *Diatagai tón hagión aposztolón dia Klementosz* liturgiája, amelynek menete a következő:

1. Psalmodia (=gyülekezeti ének). 2. Imádság. 3. Két ótest. és két újtest. részlet felolvasása, közben megfelelő énekekkel. 4. Igehirdetés, amelyet salutatio és antifona előzött meg. (Kor. II. 13, 13). A katechuménok elbocsátása. 6. Litánia, melyre az volt a felhívás: „A hívők hajtsanak térdet, könyörögjünk Istenhez az ő Krisztusa által, hívjuk segítségül mindnyájan egyetemlegesen az Istent az ő Krisztusa által." 7. Kürie eleészon. 8. Békecsók, amelyre a diakónus így hívta fel a gyülekezetet: „Csókoljátok meg egymást a szeretet csókjával. A papok csókolják meg a püspököt, a nem papi férfiak (hoi laikoi andresz) a nem papokat, az asszonyok az asszonyokat." 9. Adományok összegyüjtése. 10. Salutatio után az úrvacsora bevezetése: praefatio. A püspök recitálva szólt: „Fel a szívekkel!" (Anó ton núm!) A gyülekezet felelt: „Fenn vannak az Úrnál!" Püspök: „Adjunk hálát az Úrnak!" A gyülekezet: „Méltó ez és igaz dolog!" Erre következett a praefatio hosszabb imádsága. 11. Sanctus és benedictus. 12. Úrvacsorai imádság. 13. Consecratio és epiklészisz. 14. Commemoratio. 15. Vétel előtti imádság, melyre Miatyánk-ot mondott a gyülekezet. 16. Sancta sanctis. 17. Doxologia. 18. Communio. 19. Hálaadás. 20. Áldás, elbocsátás.

Nyilvánvaló, hogy a liturgia az istentisztelet maga. Ma külön liturgikus és nem liturgikus istentiszteletekről beszélünk, ami azt bizonyítja, hogy egészen helytelen úton járunk.

Luther liturgiája.

A pápás egyház misévé alakult liturgikus szertartásával nincs miért foglalkoznunk Vele polemizálni nem akarunk, belőle alig tanulhatunk. Többi szertartása mind az ünnepek tárgyának és céljának különbözősége szerint különböző. Maradunk hát Luthernél.

Luther 1523-ban a leisnigi gyülekezet kérésére *„A gyülekezeti istentisztelet rendjéről"* készített iratában ezeket írja: „A keresztyén gyülekezet soha ne gyülekezzék össze anélkül, hogy abban az isteníget ne hirdessék s ne imádkozzanak ... Ahol tehát az Isten ígéjét nem hirdetik, ott jobb, ha nem is énekelnek, nem is olvasnak s össze sem gyülekeznek."

„Miután pedig a lecke és a fejtegetés egy félóráig (vagy tovább) tartott, közösen mondjanak hálát és dícséretet az Istennek s kérjék őt, hogy az ígét tegye gyümölcsözővé. Erre zsoltárokat vagy jó responsoriumokat, antifónákat kell használni, — szóval úgy, hogy az egész dolog egy óra alatt végbemenjen. Mert a lelkeket nem szabad túlterhelni ..."

„Én az ótestamentumot a reggeli istentiszteletre hagynám, az újat az estelire, vagy megfordítva s ez alkalommal ugyanúgy menne az olvasás, fejtegetés, dícséretmondás, ének és ima, mint reggel, szintén egy órahosszat."

„Vasárnap a mise és vecsernye énekeltessék oly módon, hogy mindkét alkalommal az egész gyülekezetnek prédikáció tartassék, reggel a szokásos evangéliumból, este az epistolából ... Ha aztán ilyenkor valaki a szentséget akarja felvenni, azt neki ki kell szolgáltatni ..."

„A mindennapi misék mindenesetre eltörlendők, mivel az íge és nem a mise a lényeges."

„A reggeli és estéli énekek és zsoltárok kijelölése a lelkész és prédikátor tiszte maradjon; ők jelöljenek ki minden reggelre egy zsoltárt, egy megfelelő responsoriumot vagy antifónát a collectával egyetemben. Este hasonlóképpen a lecke és a fejtegetés után nyilvánosan kell olvasni és énekelni."

„A többi teendőket majd az idő fogja megmutatni. A fő az, hogy mindent megtegyünk arra nézve, hogy az íge fellendüljön."

Három évvel később *„A német mise és az istentisztelet rendje"* címen Luther ismét írt egy munkát, amelynek főbb utasításai a következők:

A bevezetésben kéri, hogy az általa adott rendet „a keresztyén szabadságnak megfelelően tetszés szerint alkalmazzák, abból semmi kényszerítő törvényt ne csináljanak". „De sok panasz és megbotránkozás keletkezik az új misék sokfélesége miatt, hogy mindenki maga csinál magának külön ilyeneket, egyesek jóhiszemben, mások ellenben hiúságból." „A szabadságot is kötelességünk azonban korlátozni ... s derék dolog lenne, ha az istentisztelet minden fejedelemségben egyforma lehetne."

„Háromféle alakja van pedig az istentiszteletnek és a misének. Az első a latin ... A második a német, amiről most akarunk szólni ... A harmadik az evangéliumi rend igaz természetének megfelelő „az igaz és komoly evangéliumi keresztyének számára, akiknek névszerint kellene összeiratkozniok". „Itt nem volna szükség sok és hosszadalmas

éneklésre. Ezen a renden belül mindazokat, akik nem keresztyénileg viselkednek, meg lehetne ismerni, büntetni, javítani, kizárni, vagy kiközösíteni". „Én azonban nem tudok és nem szeretnék még ilyen egyházközséget, illetve gyülekezetet szervezni, mivel nincsenek még meg a hozzávaló embereim és személyeim".

„Minden istentisztelet legfontosabb s leglényegesebb része az Isten igéjének hirdetése és tanítása." „Ünnepenként és vasárnaponként meghagyjuk a szokásos epistolákat és evangéliumokat s háromféle prédikációt különböztetünk meg. Reggel öt vagy hat órakor néhány zsoltár énekelendő, azután prédikáció tartandó a napi epistolából. Utána jön egy antifóna és a Te Deum laudamus, vagy a Benedictus, felváltva egy Miatyánkkal, collectával és a Benedicamus Domino.

A mise alatt 8 vagy 9 órakor prédikálunk az evangéliumból.

Délután a vecsernyén a Magnificat előtt prédikálunk az Ótestamentumból.

Lehet még hétfőn és kedden reggel beszélni a Hiszekegyről, Miatyánkról, szentségekről; szerdán Mátét, csütörtökön és pénteken az apostoli leveleket, szombaton Jánost magyarázzuk.

Az ifjúság hétköznapon a lecke előtt latinul énekeljen, kettenhárman latin nyelven egy-egy fejezetet olvassanak fel az Újtestamentumból. Egy fiú pedig németül olvassa fel azt. A lecke után az egész csapat német énekeket énekeljen, utána rendben Miatyánkot mondanak, végül a lelkész collectát mond s befejezik a Benedicamus Domino énekléssel."

A vasárnapi istentisztelet így történik:

„Meghagyjuk a misemondó ruhákat, az oltárt, a gyertyákat, amíg jónak nem látjuk, hogy azokat megváltoztassuk... A papnak állandóan a közönség felé kellene fordulnia, amint azt kétségtelenül Krisztus is tette az Úrvacsoránál. De hát várjunk, míg ennek is eljön az ideje."

Bevezetésül egy német éneket énekelünk (Zs. 34.). Utána a pap collectát olvas, f-ből egy hangon. Utána jön az epistola a 8-ik hangnemben. Az epistolát a nép felé, a collectát az oltár felé fordulva kell olvasni." Utána gyülekezeti ének. Azután az evangélium olvasása az 5. hangban. Ezután az egész gyülekezet a hitvallást énekli: „Mi hiszünk mind egy Istenben". Utána jön a prédikáció.

Luther a perikopák megtartását szükségesnek tartja, mert „végül oda jut a dolog, hogy mindenki azt prédikálja, amit akar s az evangélium és annak magyarázata helyett tücsköt-bogarat fognak összeprédikálni. Mert annak egyik oka, hogy mi az epistolákat és az evangéliumokat sorrendben tartjuk meg, az is, hogy kevés a száma az olyan szellemes prédikátoroknak, akik az egész evangéliumot hatásosan és hasznosan tudják fejtegetni".

„A prédikáció után következzék a Miatyánk nyilvános körülírása és az intelem azokhoz, akik a szentséghez akarnak járulni." „Ha valaki

ezt az intelmet nyomban a prédikáció után vagy az oltár elől kívánná intézni, azt mindenkinek tetszésére hagyom." „Az volna kérelmem, hogy ez a körülírás és intelem formulázott, vagyis előre megállapított szavakkal történjék, hogy az egyik ne csinálja ma így, holnap meg amúgy s ne mutogassa a maga ügyességét."

„Ezután jön a szertartás (consecratio, distributio) és a megáldás."

„Az Úrvacsora szellemének az felelne meg, ha a kenyér a megszentelés után nyomban kiosztatnék, közben ének jönne, azután a kehely áldatnék meg és osztatnék ki, utána az Agnus Dei. A rend kedvéért előbb a férfiak, azután a nők járulnak az Úrvacsorához."

„Az elevatio megtartandó és a német Sanctus-szal is jól összevág."

Kiosztás után jön a hálaadó imádság és az ároni áldás.

Luther azt kívánja, hogy ünnepeken latinul tartsák az istentiszteletet, „míg elegendő német énekünk nem lesz".

„A nagyhét egyforma legyen a többivel, kivéve, hogy a passiót naponként egy órában prédikálják és a szentséget veheti, aki akarja."

A Luther 1523-ban kiadott *Formula missae* és 1526-ban kiadott *Deutsche Messe* című irataiban észlelhető eltérések szembeállítása az evangélikus liturgia lényeges alkotórészeinek megértése szempontjából szükséges és hasznos dolog.

A *Formula missae* szerint az istentisztelet azzal veszi kezdetét, hogy a lelkész az oltár lépcsőjén letérdel és az Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében megnyitja a buzgólkodást. Erre a gyülekezet és a kar a 43. Zsoltárt énekli, amely után a lelkész imádkozik.

A *Deutsche Messe* ezt az előkészületet elhagyja.

1. A *Formula* szerint most jön az *introitus,* melyet a pap és a kar énekel. A D. M. szerint voltaképpen ez az istentisztelet kezdete.

2. Ezután mindkettő szerint jön a *Kyrie.*

A *Formula* szerint most jön a *gloria* in excelsis és *laudamus* Te.

3. Mindkettő szerint jön a *salutatio* és a *collecta.*

4. Mindkettő szerint jön az *epistola,* amit a Formula szerint követ a *graduale* a *hallelujával,* a D. M. szerint pedig ezek helyett egy német ének.

Ezt követi a Formula szerint a *salutatio.*

5. Mindkettő szerint az *evangélium,* ugyanúgy énekelve, mint az epistola.

6. Mindkettő szerint jön a *credo,* amit a gyülekezet énekel.

7. Mindkettő szerint jön a *prédikáció.*

Ezt követi a D. M. szerint a *Miatyánk* parafrázisa, a Formula szerint pedig ismét *salutatio.*

8. Mindkettő szerint a *praefatio* jön, amely az úrvacsorai intelmet is magában foglalja, vagy magához vonja.

9. Mindkettő szerint jön a *consecratio* az *elevatioval,* amely a *sanctus* és a *benedictus* éneklése közben történik, s ezalatt a nép térdre-

borúl. Majd jön a *Miatyánk.*

10. Mindkettő szerint most következik a *communio* és pedig előbb a pap veszi fel (sumptio), mialatt az *agnus Dei* zeng, majd a nép veszi (distributio), mialatt a gyülekezet bűnbánó énekeket énekel.

11. Mindkettőnél ezután a *salutatio,* a *hálaadás* és az *áldás* következik.

Luther tehát átalakította a középkori egyház miseszolgálatát. Meg is rövidítette, nemzetivé is tette. Kétségtelen, hogy az ünnepélyességre igen nagy súlyt helyezett. A hangulat felépítésére és biztosítására is különös gonddal törekedett. Az ígehirdetést és a szentség kiszolgáltatását egyenlő hangsúlyozással tette az istentisztelet gócpontjaivá. A két oltári szolgálatot összhangzatosan megtartotta és jelentőssé tette. Kíváló jelentőséget nyer nála a bűnbánat és a hitvallás. E két tényező nélkül nem is teljes az ünnepi istentisztelet.

Luthernél tehát a rendes vasárnapi és ünnepi istentisztelet három csoportba tagozódik: az első oltári szolgálat az istentisztelet hangulatát megalapozza, a szószéki szolgálat megtermékenyíti, a befejező oltári szolgálat megkoronázza. Ez a korona Luther szerint az úrvacsora. Ő még a mise gondolatkörében és formabőségében élt, nem is akarta a radikális szakítást a múlttal. Az idők folyamán azonban neki is tapasztalnia kellett, hogy az úrvacsorázást nem kívánó népréteg csak nyugtalanítja az istentiszteletnek ezt a felséges részét, azért is lassankint el kellett különítenie az úrvacsorázást a rendes istentisztelettől. Az istentisztelet koronája azonban így is megvolt az áldásban.

A magyar evangélikus liturgia indulása.

Miként maga Luther, úgy a reformációhoz csatlakozó egyházak is kezdetben a pápás egyház istentiszteleti rendjéhez ragaszkodtak. Régi szokást mindig nehéz levetkezni, de legnehezebb a vallási téren. Az átalakulás nem ment, de nem is mehetett simán és gyorsan. Luther az istentisztelet terén is a nemzeti nyelvre igyekezett áttérni, ezért írt német liturgiát és ezért írt német énekeket. Nálunk a latin énekeket magyarra fordítgatták, de új énekeket is szerzettek.

Payr Sándor dr.: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. Sopron 1924. c. művében azt mondja, hogy „mikor az egyházkerület megalakult, akkor itt kéziratos Agendák mellett Heltai Gáspár Agendájának már két kiadása is ismeretes volt, melyek 1550. és 1559-ben jelentek meg" (I. 767.). Ugyanő azt állítja, hogy „az evangélikus istentisztelet rendjének megállapításában a Luther és Melanhton lábainál ült magyar tanítványok a wittenbergi példát és az ottani Agendát vették alapul."

A kéziratos agendák egyik igen érdekes példánya az ú. n. *Boroszlói* kézirat, melynek kézzel másolt egyetlen példánya a Nemzeti Muzeumban van. Ebből magam is másolatokat készíttettem és egyik

példányát az Egyetemes Levéltárba, másikat a theol. fakultás levéltárába helyeztem el, hogy mások is könnyen hozzáférhessenek. E folio 27 oldalra terjedő kéziratban 36 magyar és egy latin ének van. Sok a kottával együtt. Különösen fontos a szereztetési igék szövege és dallama, amit e tanulmányban közlök is. Hosszabb litania is van benne. A kézirat énekei közül az Óreg Graduálban ezek vannak meg: Mutasd mi hozzánk . . . a Graduál 208. oldalán. Dallama egyező, de a szövegnek más a folytatása. A Litania Major a Graduál 53. oldalán. Eleje nem egyezik, vége is eltér és a latin kyrie hiányzik. — A Sanctus Angelikus a Graduál 169. oldalán. Később közlöm a Graduál után. — A Gloria is megvan a Graduál 231. lapján, de a szövege is, a dallama is csak hasonló.

A Boroszlói kézirat korára nézve — mivel csak töredék — határozott adatot a kéziratban nem találunk, de egyes költemények szerzőjére, a szerzés helyére és idejére vonatkozólag a következő feljegyzéseket találjuk benne: „Szueletet wton 15szazban es az hatuan oetben pinkesd hauanak elso hetiben". — „Ezeket zerzek huztnak waraban Bornemisza peter". — „ezer ött zazban es hatt wannegyben wigaztalasonk zerze ezt wersegben".

Ez az utolsó ének megvan Bornemissza Péter 1582-ben kiadott Énekec c. műve CCXXVII. lapján. Érthetetlen azonban, hogy éppen az az ének, amely alá Bornemissza Péter neve van írva, nincs meg a saját énekeskönyvében. Igy vagyunk a másik énekkel is. Ez azt mutatja, hogy a kéziratok anyagát nagyon különböző forrásokból szedték össze. Különben is a kéziratban hétféle írást látunk. Ki tudja, hogyan verődött össze könyvvé ez a gyüjtemény! Nekünk mégis becses, mert egyik érdekes példánya a kéziratos Agendáknak.

Az evang. egyetemes egyház levéltárában is van egy kéziratos agenda V. 3. szám alatt. Címe: *Agenda S. Confessionis et Communionis in* Ecclesia Hungarica usitata cum interlineari vers. Latin. adverb. facta. Csak az Úrvacsora kiszolgáltatását írja le magyarul és latinul, egyes és többes számban.

A bevezetés így hangzik:

Istenben szerelmes Atyámfai mivelhogy életeteknek
In Deo dilecti Patris mei filii quoniam vitae vestrae
megjobbétására igyekezvén akartok a mi kegyelmes Istenünkkel
ad emendationem studentes vultis nostro misericorde Deo
megbékéllenyi és bünötöknek bocsánattyára s hiteteknek
reconciliaiari et peccatorum vestrorum ad remissionem et fidei vestrae
megerősödésére a Christusnak szent vacsorájával akartok élni,
ad confirmationem Christi sacra ipsius coena vultis frui,
meggondoljátok jól azt, mit kellyen cselekednetek, hogy
perpendite bene istud, quid oporteat vos facere, ut
a Christus szent vatsorájával üdvösségesen élhessetek.
Christi sacra coena salutariter frui possitis.

A szent aktus a mostanival egyező. Intő beszéd után jött a gyónó imádság: „Gyónom tenéked én édes Istenem, mert te vagy énnékem Uram, Teremtőm és Megváltóm: vallom, hogy vétettem Te szent Fölséged ellen, lelki vakságomban, hitetlenségemben, békétlenségemben, tebenned való kétséges vóltomban, testemnek bűnös vóltában, te szentséges nevedet segétségül nem hívásomban, az te szent igédet buzgó lélekkel nem tanulásomban, irígységemben, rágalmas vóltomban, haragtartásomban és mindennemű gonosz kívánságimban hagyom te szent Fölségednek bűnössé magamat. Szánom és bánom ..... A gyónó imádságot a Miatyánk fejezte be. Utána a kérdések jöttek. Hat kérdés volt. Ezek:

„Ismériteké és vallyátoké az Istennek szine előtt magatokat bűnösöknek és az bünökért a' kárhozatra méltónak lennyi?

Bánkódtoké szivetek szerint a' ti büneiteken, mellyekkel ez ideig Istenteket megbántottátok?

Hisziteké pedig a' Christus érdemejért büneiteknek botsánattyát?

Megbotsáttotoké szivetek szerint azoknak, akik ez ideig ellenetek vétettenek?

Igyekezteké penig kegyessen és Istenessen élnyi az Istennek tiz parantsolati szerint?

Hisziteké a' Christus szent testének és vérének való jelenlétét az szent vég-vatsorában és hogy testi szájatokkal veszitek az Urnak szent testét és szent vérét?

Ez jóra való igyekezetben és erős hitben tartson meg benneteket és nevellyen az Atya Isten az ő szent Lelke által mind végig az örök életre. Amen.

Én penig, ki az Evangéliomnak predicállására és az szentséges Sacramentomnak kiszolgáltatására rendeltetett személy vagyok, az Christusnak parantsolattya szerint, az ki azt parantsólta az ö szolgáinak: valakinek megbocsáttyátok vétkeket ez földön, mennyekben is meglésznek botsáttatva, és valakiknek megtartyátok vétkeket ez földön, mennyekben is meglésznek tartatva: ez szerint én is hírdetem néktek minden bűneiteknek botsánattyát, hogy azoktul óldozva legyetek ez földön és mennyekben, Atyának, Fiúnak és Szent Lélek Istennek nevében. Amen."

A feloldozás után jött a szereztetési igék elmondása, majd a meghívás. Végül a hálaadó imádság a Miatyánkkal és az ároni áldással.

Az Agenda írásának korát nem tudjuk. A címlapon más kézzel az áll ugyan, hogy 1625-ben írták, de ezt a dátumot valaki az esküminárol vette át, amely a kéziratos könyvben külön található. Bizonyos, hogy a nyelvezet tisztasága későbbi időre vall. A kétnyelvűséget azonban egészen érthetővé teszi a 19. lapon olvasható következő írás:

Mivel, szerelmes Atyámfiai, mostanában az Urnak vég-vatsoráját

Quoniam, dilecti Patris mei filii, hac viae Domini finalem coenam

az mi Német nyelvünkön ki fogjuk szolgáltatnyi, annakokáért, hogy

nostra Germanica in lingua erimus administrare, quam ob causam, ut tik is érthessétek mitsoda miveltessék itten, ime azon igéket, vos etiam intelligere possitis, quid agatur hic, ecce eadem verba, mellyekkel Christus Urunk szerzette ezt a vég-vatsorát, az ti Magyar quibus Christus noster DN. instiuit finalem coenam, vestra Hungarica nyelveteken elolvasom előttetek, kiki szivének gondolatit egyben in lingua praelegem coram vobis, quisquis cordis sui cogitationes in foglalván és égben fölemelvén, figyelmetessen reá hallgasson. unum cogens et in coelum attollens, attente ad ea auscultet.

Ez az Agenda nem a legelsők közül való. Mutatja ezt a nyelvezet fejlettsége, a kifejezések biztossága és csíszoltsága. Így már csak akkor beszélhettek, mikor a liturgia formája teljesen kiérett. Ez az írott Agenda németajkú lelkész részére készült, akinek magyarul is kellett fungálnia. Ezért írja a magyar szöveg alá pontosan a latin fordítást, hogy a fungens tudja, mit beszél. A könyvbe más tintával be van írva, hogy 1625-ből való. Ez azonban semmit sem igazol, hanem bizonyosan a könyvbe beletett és külön két levélre írott Formula Juramenti dátumáról vétetett át. Az én megfigyelésem szerint 1625-ben még nem írtak ilyen tisztán magyarul.

A 16. századból ránk maradt írások mind panaszkodnak, hogy az istentisztelet tartásában bántó a sokféleség és a vidékenként való eltérés. Ezért már *Huszár Gál* is 1557-ben azt írta *Bullingernek:* „A szentségek kiszolgáltatásában és az egyházi szertartásokban való eltérő egyházi szokások, úgy látszik, felettébb kisebbítik az egyházi hivatal tekintélyét a nép előtt és igen nagy kedvetlenséget ébresztenek az avatatlanokban." (Payr 768). Bullinger azonban nem küldött istentiszteleti rendet, hanem csak az elveket foglalta össze válaszában. (Libellus epistolaris a H. Bullingero pressis et afflictis Eccl. in Hungaria earundamque pastoribus et ministris transmissus. Tygur in Helvetia 1559). Ezt írja: „Cultus autem partim internus, partim externus est et constat maxime fide, spe et charitate, ritibusque a Deo Ecclesiis traditis. — In christianorum templis nullus luxus, nulla superbia, nulla avaritia locum habet. — Carte non ornaverit multis cerimoniis sed aliis quibusdam rebus necessariis instruxit. — Nuspiam sane Dominus canere docuit, aut leges canendi praescripsit, nec apostoli eius praeceperunt horas, quas vocant canonicas recitare. Liberum in Ecclesia semper fuit vel canere moderate vel a cantu abstinere. — Primus ipse Dominus coenam sacram pane et vino celebrans nullum luxum, nullam pompam, nullas operosas caeremonias nobis commendavit ut simplicitatem sibi placere et cor fidele internis bonis ornatum probaretur demonstraret."

A gyülekezeti életnek és az istentiszteletnek rendjéről az első időkben a fraternitások és az esperességek gondoskodtak. Az ilyen határozatoknak felette értékes gyűjteménye az evang. egyetemes egyház levéltárának V. 18. jelzésű darabja, melynek címe: *Acta Ecclesiastica.* Eb-

ben 73 darab, jobbára írott feljegyzés van 1569—1708. évekből. Így 1569-ből a liptói, 1595-ből az árvai, 1600-ból a trencséni Articuli, leges, acta vagy canones című szabályrendeletek. Vannak benne Pozsonyra, Besztercebányára, Szeredre, Privigyére, Mossócra, Bittsére, Tótprónára, stb. vonatkozók is. A gyüjtemény 17. sz. darabja Leges sive Canones consistorii spiritualis inferioris Tractus Trenchiniensis communi voce receptae approbatae et publicatae 15. Jan. 1590. Ennek IV. canona jellemzően azt mondja: „In ritibus ecclesiasticis et diebus festis conformitas, quoad fieri potest, servitur iuxta praescriptionem Agendae."

Nyilvánvaló tehát, hogy voltak már akkor is elfogadott, esetleg kötelező agendák. Mielőtt azonban ezekkel foglalkoznánk, előbb a liturgiára vonatkozó alábbi tanulmányról kell szólanunk.

Bartalus István: A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Pest, 1869. c. tanulmányában érdekesen és szemléletesen tárja elénk a magyar liturgia nemzeti alakulásának lassú folyamatát. Megállapítja, hogy akár dallamban, akár szövegben mit vett át a magyar evangéliumi egyház a középkori latin egyháztól vagy ha a dallamot megtartotta is, miként alakította át a szöveget a maga dogmatikai felfogása szerint. Olyan átvételekről is tud, amelyeket csak Gelejinél vagy más protestáns gyüjteményből ismerünk teljes egészében vagy dallamában. Felsorolja azokat az énekformákat, amelyek ebben az időben szokásosak voltak. Ezek az adjutoriumok, antifonák, benedictiók, graduálok, hymnusok, introitusok, invitatoriumok, jeremiádok, kyriék, lamentatiók, litániák, passiók, praecatiunkulák, prosák, responsoriumok, symbolumok, sequentiák, versiók, zsoltárok.

Bartalus azt írja 1870-ben az Akadémiához benyujtott Jelentésében, amely a felsőausztriai kolostorok Magyarországot illető kéziratairól és nyomtatványairól szól, hogy „a protestánsok dallamainak egyedüli forrása Róma". Lehet, hogy ez a megállapítás a reformáció első évtizedeire csakugyan illik, de bizonyos, hogy a reformáció csakhamar kitermelte a maga szükségeinek és szellemének megfelelő éneket. A magyar egyházak énekeskönyveiben sok eredeti költemény és dallam található. Érdemes volna ezeket külön összegyüjteni és kiadni, mert magunk sem tudjuk, e téren mivel rendelkezünk.

Nagyon tanulságos és tárgyunk szempontjából fontos is Bartalusnak a *Lossius Jakab: Psalmodia* hoc est Cantica sacra veteris Ecclae selectae... Norimbergae, 1553. Melanchthon előszavával kiadott munkája alapján az első idők evangélikus istentiszteletének rendjét illető közlése.

„Ordo solennis vespertinarum precum, quae omnibus Dominicis et diebus festis servantur.

Initio canunt pueri Antiphonam super Psalmum usque ad transversam virgulam. Post Psalmum repetita a choro Antiphona, canit puer lectionem Evangelii sequentis Dominicae seu diei festi. Postea

SANCTVS ANGELICVS.

Y

Reſponſorium.

Aldot

canitur Responsorium, deinde Hymnus hinc Antiphonam super Magnificat canunt pueri usque ad virgulam. Absoluto Magnificat repetitur Antiphona a Choro seu Organo. Postremo canunt pueri Benedicamus.

In summis festivitatibus additur completorium, ut vocant, quo ordine infra Psalmi sequuntur, quibus additur Canticum Simoneonis: Nunc demittis, et Benedicamus."

Ugyanezt az *Enchiridion,* Antiphonas, Responsoria et Hymnos... Mulhusii 1583. c. munka így írja le:

Initio canitur Deus adjutorium etc.

Antiphona Dominicalis, vel quae est festi propria usque ad virgulam transverse tractum.

Psalmus. Repetitur. Antiphona. Responsorium. Hymnus.

Legit puer ad Altare choraliter Epistolam sequentis Dominicae, seu diei festi. Item alius Evangelium Germanice.

Versiculus.

Antiphona super Magnificat, usque ad virgulam.

Magnificat, quo absoluto repetitur Antiphona.

Pacem tuam quaesumus, vel alia Antiphona ad conclusionem.

Benedicamus feriale, vel quod diei festi est proprium.

Collecta a Ministro.

Ezek az adatok világosan mutatják, milyen volt az első időkben az evangélikus egyházak liturgiája. Sajnálatos, hogy teljes magyar Agenda az első időkből nem maradt ránk. Az Agendák néven kiadott és ismeretes művek rendkívül becsesek ugyan, de inkább csak szertartásos könyveknek lehet őket mondanunk. A lelkészek teendőiről szólnak, de nem a rendes vasárnapi és ünnepi istentiszteletek menetét írják le. Különben ilyen teljes Agenda a későbbi időkben is igen kevés jelent meg.

A liturgia kérdése a közös zsinatokon.

A reformácio elterjedésének természetes következménye és szükségszerű követelménye volt, hogy a r. k. egyházból kivált hívek külön szervezkedjenek. *Kiss Áron* 1882-ben kiadta „A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzéseit", de könyvének helytelen címet adott, mert nemcsak a résztvevők névsorából, hanem a zsinatok végzéseiből is az tűnik ki, hogy az első zsinatok nem állottak egyoldalúan felekezeti alapon, hanem közös protestáns zsinatok voltak. A köztudatban is, az országos tőavényekben is közös névvel illették még akkor a reformáció híveit: Evangelici utriusque confessionis. A reformátusok csak a század második felében kezdenek egészen külön szervezkedni és az evangélikusoktól különváltan berendezkedni.

Hazánkban az első zsinatot 1539-ben tartották. Az első zsinatok azonban csak igen kis terület papságát gyüjtötték össze, ezért is zsinat névre alig tarthatnak igényt. Határozataik is többnyire elkallódtak.

Ezért a zsinatok munkáját csak az erdődi zsinatoktól kísérjük figyelemmel.

Az 1545. évben a magyarországi evangélikusok két helyen tartottak zsinatot. Az egyiket *Medgyesen,* ahol a szász lelkészek magukat az Ágostai hitvalláshoz és a szászországi egyházi rendtartáshoz kötötték le. A zsinat rendelkezései bennünket azért nem érdekelnek közelebbről, mert az erdélyi szász evangélikus egyház szokásai a magyar evangélikusokra befolyással soha sem voltak. *Honterus* Ágendáját azonban (1550) nálunk is használták és követték, mint arról később meg fogunk emlékezni.

A másik zsinatot *Erdődön* tartották 1545 szeptember havában. A legelső protestáns zsinat ez Magyarországon. Máig is vitás, vajjon lutheránus vagy kálvinista volt-e itt a zsinat többsége. Luther híveire vall a VI. cikk, amelyben azt mondják: „Az úrvacsorában valósággal (vere) adatik a Krisztus teste és vére". Viszont Kálvin híveire vall a befejező XII. cikk, amely azt mondja: „A többi hitágazatokban egyetértünk az igaz egyházzal, amint az nyilván látható azon hitvallásban, amely Ágostában „V. Károly mindig felséges győzhetetlen császárnak 1530. évben beadatott".

Az istentiszteleti szertartásra nézve e zsinat csak ennyit mondott ki: „Akarjuk pedig, hogy a Krisztus rendelete minden egyházban anyai nyelven, illő tisztelettel, *egy szertartással és ugyanazon alakban* hajtassék végre és szolgáltassék ki." Ez a rendelkezés is csak a szentségekre szólt. Más liturgikus rendelkezést a zsinat nem tett, csak nagy általánosságban jelentette ki, hogy: „Minden emberi hagyományoktól, szertartásoktól és a püspökök rendeleteitől, melyeket a lelkek lenyűgözésére, mint szükséges isteni szolgálatokat követelnek, szabadok vagyunk. Egyébiránt a jórend kedvéért kegyesen megtarthatók azon szertartások, amelyek valóban közvetlenül megkívántatnak, — minők a szükséges istentiszteletek — amelyekről azt tartjuk, hogy azok keresztyén szabadsággal megtartandók."

A 10. cikkben pedig ezt mondják: „Rend nélkül nem vagyunk, mert van köztünk illő rende a pásztoroknak, egyházszolgáknak és hallgatóknak... Noha pedig az egyházi himnuszokban és beszédekben nem mindenütt ugyanazon rendet tartjuk, mindazonáltal a tudományban, feloldozásban és a szetségek kiszolgáltatásában egy és ugyanazon szertartást követünk s még az ünnepek megülésében is e tartományban nem sokat különbözünk."

Az 1554-ben *Ováriban* (Szatmár) tartott zsinat kimondta, hogy „az úrvacsorában a Krisztus szava és rendelete szerint a kenyérrel és borral együtt *valóban lényegileg* (vere substantialiter) *jelen van, adatik és osztatik* az ő igaz teste és vére úgy az úrvacsora kiosztásában meg kell tartani *a kovásztalan kenyeret,* mert az leginkább megközelíti Krisztus rendeletét." „Az egyházba eddig bevett ünnepeket meg kell tartani." Sajnos, többet ez a zsinat sem mondott az istentiszteletről.

A második erdődi zsinat (1555) február végzései igazolják, hogy Luther és Kálvin követői még mindig együtt vannak.

Az I. cikk a lelkipásztoroknak meghagyja, hogy az Isten ígéjét a néppel Krisztus parancsa szerint közöljék. A 3. cikk szerint „vallják, hogy az urvacsorában Krisztus teste és vére *igazán és valósággal* (vere realiter) jelen van és a kenyérrel és borral adatik a vevőknek". A 15. cikk a szertartásokról ezeket mondja: „Fel kell ügyelni arra is, hogy az egyházban se a könyörgésekbe, se a himnuszokba, se a lectiókba, se a beszédbe ne vétessék semmi, ami a kanonikus könyvekben és a bevett szerzőknél nem találtatik. Azon külső szertartások, amelyek a kegyességre, rendre és az egyház nyugalmára hatással vannak, megtartassanak". Ezek az istentiszteleti tényezők voltak: adjutoriumok, antifónák, lamentatiók, litániák, introitusok, invocatiók, Kyrie, responsoriumok, stb.

A 17. cikk helyteleníti, hogy Óváriban „az úrvacsora kiszolgáltatásában az oltár lebontásával változás történt ... ... A szertartásokról pedig nem kell annyira vetélkedni, amelyek nem is lehetnek mindenütt hasonlók, a mi egyházunkban azonban már régen bizonyos rendbe van hozva ...

A tiszántúli és erdélyi részeken is így állt a helyzet. A szászok 1557-ben januárban *Szeben* városában az Új-Nestoriánusok és a Sacramentáriusok ellen tiltakoztak. Majd u. a. év júniusában *Kolozsvárra* hitvitát hívtak össze. Ez a vita Kálmáncsehi betegsége miatt elmaradt ugyan, a lutheri hittételek és szokások mellett azonban ismételten határozott állást foglaltak. A lutheri és kálvini egyház hívei az ország e vidékén itt váltak el egymástól. Ettől fogva többé megegyezni nem bírták és az istentisztelet tartásában is elkülönültek. Megkísérelték ugyan még a vitát, — de nem a kiegyezést — az 1558. évi *tordai* zsinaton, május havában, ahol Kálmáncsehi a kálvini, Dávid Ferenc kolozsvári püspök pedig a lutheri tanítást védelmezte, de eredménytelenül. Ugyanezt megismételték *Medgyesen* 1558. augusztusában is, ahol Dávid Ferenc elpártolt Luthertől. Kálvin követői még u. a. év novemberében *Marosvásárhelyen* gyülekeztek össze s külön szervezkedtek. Az utolsó együttes zsinatot 1560 januárjában *Medgyesen* megtartották ugyan, de az elkülönítést feltartóztatni és megakadályozni többé nem lehetett.

Az evang. zsinatok liturgikus rendelkezései.

A evangélikusok külön zsinatainak sorában az első az 1546. évi volt, mikor is öt szepesi város papjai gyülekeztek össze Eperjesen és 16. cikket állapítottak meg. *Ribini* Memorabilia I. 68—70. lapjain e cikkek közölve vannak. A 3. az ünnepnapokat sorolja fel és felhatalmazza a lelkészeket, hogy némely ünnepet a szükséghez képest el is tolhatnak. Ez különösen Péter és Pál, Erzsébet látogatása, Magdolna

és Jakab ünnepeire vonatkozott, amelyek az aratás idejére estek. Meghagyta a zsinat, hogy az istentiszteleti énekeket mindig a lelkészek állapítsák meg, nehogy a kántorok önkénykedjenek. A 4. cikk a szertartásokra vonatkozólag azt mondja: „A reggeli és délutáni szertartások az itteni szokás szerint tartandók. A második szertartás azonban, amely a szent mise megtartásához tartozik, hogy az ifjúság jobban élhessen tanulmányainak, teljesen elhagyandó. A papok tisztes öltözetben járjanak s az eddigi szokásnak megfelelően öltözködjenek úgy a szentségek kiszolgáltatáskor, mint mikor az igét prédikálják.

Stöckel Lénárd 1548-ban elkészítette az öt szepesi város hitvallását (Ribini Mem. I. 84. és Miskolci jogakadémiai tanárok *Emlékkönyve* az ág. hitv. négyszázados évf. 1930. 91. lap), melynek 15. kánona a szertartásokról ezt mondja: „A szertartásokat elvégezzük s végzendőknek is tartjuk, mert a szolgálatot ékesítik és jó lelkiismerettel végezhetők, hogy legyenek megállapított ünnepek, énekek, írásolvasások, imák, melyek az úrvacsora kiszolgáltatásához fűződnek; továbbá a papoknak külön ruházata és sok egyéb, ami bűn nélkül el is hagyható, de mert a szolgálat díszére vannak, buzgón megtartandók."

Ez a határozat azt látszik bizonyítani, hogy az evang. istentisztelet középpontjában még akkor az úrvacsora állt. *Bruckner* azonban (A ref. és ellenref. története a Szepességben I. 160), komoly tanulmányok alapján, de még Luther tanításainak tekintetbevételével is azt állapítja meg, hogy „az istentisztelet központja a reformáció tanainak megfelelően a Szepességben az Isten ígéjének a hirdetése. Az istentisztelet oltári liturgikai része is megmaradt és az oltári szolgálat szertartásai kezdetben nem igen szakítottak a multtal". Ebben a megállapításban csak az a hiba, hogy Bruckner a liturgiát nem az egész istentisztelettel, hanem annak csak az oltári részével azonosítja. Közöttünk ma ez a felfogás uralkodik ugyan már, de a reformáció első századában még helyesen értelmezték és helyesen is használták a liturgia szót, az istentisztelet egészére vonatkoztatva azt.

A *Confessio Pentapolitana* után tíz évre, 1558 szeptemberében megszületett a *Confessio Heptapolitana*, „melyet 1559, 1577. és 1580. években a király és az érsekprímás is megerősített s melyet a liptómegyei nemesség és papság is elfogadott" (Emlékkönyv 52).

Ez a hitvallás ugyanúgy elfogadta a Pentapolitana Confessiónak az istentiszteletre vonatkozó rendelkezéseit, mint az 1569 októberében készült *Confessio Scepusiana*. *Bornemissza* Gergely nagyváradi püspök ugyanis az egyház egységének megóvása, illetőleg visszaállítása érdekében zsinatra hívta össze a szepességi lelkészeket. *Serpilius* Lőrinc esperes, *Megander* (Groszmann) Bálint iglói és *Opsopaeus* (Koch) Cirják szepesváraljai lelkészt maga mellé véve elkészítette a „szepesi hitvallást", s 1569 október 26-án a fraternitás papjainak bemutatta. Ez a XIV. szepesi város hitvallása, melyet 1573-ban Verancsics esztergomi érsek is helybenhagyott. A szertartásokról szólva, ez a hitvallás is vál-

tozatlanul elfogadta a Pentapolitana kánonát (Ribini I. 224.; Emlékkönyv 104. s köv.; Bruckner 117 s. köv.).

Az 1576-ban *Hercegszőllősön* tartott zsinat történetét *Mokos* Gyula 1901-ben feldolgozta és kánonait kiadta: Articuli consensus christianarum ecclesiarum quibus universitas fratrum supscripsit Herceg-Szőllősini in Baronia a D. 1576 de 16—17. Augusti. Magyarul: Az also és fölső Baranyaban valo ecclesiacnac articulusi, mellyec Herchegszőllősön irattanac Negyven Praedicatoroc ielön voltaban, melyeket mindyaion iová hattanac. A. D. 1576. 16. Augusti.

E zsinat 8. kánona mai nyelvre enyhítve ezt mondja: „A szentek napjait is (mert, hogy sem Krisztus nem szerzette, sem az ő apostolai nem parancsolták) ezokáért illeni nem akarjuk, mint a pápisták, hanem, csak az Urnak napját, kit vasárnapnak nevezünk, közével szenteljük az ő parancsolatja szerint. Mindazáltal ez kívül a Krisztus születésének, körülmetélkedésének, halálának, feltámadásának, mennybemenetelének, a Szentlélek elbocsátásának napjait megszenteljük és megüljük, mert egy az, hogy nagyrészből hitünknek ágazatit tartják, más pedig, hogy a mi üdvösségünknek és vallásunknak minden dolgai ezekben vannak befoglaltatva."

Ebben a cikkben, sajnos, nincs szó az ünneptartás módjáról s így az e korban szokásos istentiszteleti rendet illetőleg ismét csak az Ágendákra vagyunk utalva.

Az erdélyi zsinatokkal nem foglalkozom, mert azoknak határozatai a mi liturgiánk alakulására közvetlen befolyással nem voltak. Rátérek hát a három szervező zsinatra.

Kauder Vilmos 1708-ban egy könyvecskében adta az 1610. évi zsolnai, az 1614. évi szepesváraljai és az 1707. évi rózsahegyi zsinat aktáit: Acta et conclusiones conventus seu synodi certorum inclyti Hungariae Regni baronum magnatum et nobilium, nec non legatorum et ministrorum Augustanne Confessionis e decem Cis-Dannbianis Comitatibus Solnae cogregatorum a. D. M. D. C. X. diebus 28, 29, 30. Martii. A zsinat VI. kánona így szól: „Az istentiszteleti szokások és szertartások *egyformasága dolgában,* a fehér karingtől eltekintve (amely szokásra, mint lényegtelenre, a magyar lelkész urakat bizonyos határozott okokból nem tanácsos kényszeríteni), az összes idetartozó gyülekezetek megállapítják és elrendelik, hogy nem végezhetők másként, mint az *egységes ágenda* szerint. Az ünnepek ellátásáról, hogyan kell végezni, már ezelőtt megjelentek az egyházmegyék rendelkezései".

A *szepesváraljai zsinat* VI. kánona (Acta et mutuus consensus Synodi Aug. Conf. amplectentis in oppido SzepesVárallya a. D. 1614. mense Januario celebratae) így hangzik: „Összes gyülekezeteinkbe, a zsolnai zsinat VI. cikkére hivatkozva, a szokások és *szertartások egyformaságát akarjuk, amit ugyanazon Ágenda szerint tartsanak.* Az ünnepek végzését illetőleg az összes egyházmegyéknek legyenek szabott rendelkezései".

Ez a rendelkezés tehát az istentisztelet kérdését az autonom egyházi hatóságok és tényezők kezébe tette le, ahol az maiglan is van.

Kauder gyüjteményeinek harmadik és a mi szempontunkból legértékesebb darabja az Acta et conclusiones Synodi Augustana-evangelicorum ecclesiasticorum et secularium ex inclyti Cis-Danubianarum et Trans- Tibiscanarum, Rosenbergae a. D. 1707. mense Aprili celebratae. A zsinat történetét *Zsilinszky* Mihály is megírta 1889-ben „Egy forradalmi zsinat története" címen. Mindhárom zsinat Kauder-féle leírása az Egyetemes Levéltár V. 18. sz. gyüjteményében is teljes terjedelmében megvan. A zsinat VII—XV. sz. kánonai szólnak az istentiszteletről.

VII. Ámbár némely szertartás — azokon kívül, amelyeket Krisztus és az apostolok vezettek be és tartottak, — mint közömbös dolog a keresztyén szabadság körébe tartozik és alig lehet mindenben egyforma, mégis, amennyiben az ország nemzetiségi eltérései lehetővé teszik, nehogy ellenfeleink azok eltéréseiből megrágalmaztatásunkra indítást kapjanak, bizonyos egyformaságot meg kell állapítani a magyar, német, tót nemzetek szerint való szertartásokra vagyis Ágendára nézve.

VIII. Etekintetben a vasárnapi és ünnepi szertartásoknál, ahol egy a nemzet és a vallás, behozandó a reggeli *háromszori harangozás;* a templomban elhagyandó napvilágnál a *gyertyagyujtás;* elhagyandó az epistola, imádság és evangéliom *éneklése az oltárnál,* hanem azokat értelmesen olvasni kell. Elhagyandók a kórusbeli latin nyelvű intonációk és énekléseK, amelyeket *nemzeti nyelven* kell végezni. Elhagyandók a *zenei túlzások,* nevezetesen a hangversenyek és kórusok, amelyek helyett tisztes, kegyes, a Tranosciusban, Zsoltároskönyvben és a nemzetek szerint kinyomatott Énekeskönyvekben szabályosan összeszedett és nem most ettől, majd amattól bevezetett énekeket énekeljenek. Szerezzenek azonban a templomba *zenei eszközöket.* Szüntessék meg e téren azt a visszaélést, amely néhol megvan, hogy az orgonát az egyik vagy másik nemzetnek nem engedik nagyobb mértékben használni, csak ha utóbb a javításhoz hozzájárulnak. Elhagyandó az a *járkálás* is, amely néhol észlelhető, amit a pap az oltártól a székéhez vagy a sekrestyéhez s megint az oltárhoz folytat. A lelkész *maradjon az oltárnál* az evangéliom olvasásáig, amelynek végeztével akár a sekrestyében, akár a székre is leülhet és pihenhet, míg fel nem megy a szószékre. Elhagyandó a *harangozás* is, amely némely helyen az evangélium felolvasása előtt és a beszéd végeztével szokásban van. Elhagyandó a némely helyen szokásos egynél *több szószék.* Ugyanígy elhagyandók a *miseruhák* is. Eltávolítandók (erre nézve azonban előbb a róm. kath. status megkérdezendő), ha a hívek tetszésével egyezik, *a nem nagyon szükséges oltárok és képek,* de ezek mind csak a nép kihívása és sérelme nélkül.

Ellenben mostantól fogva a vasárnapokat és ünnepnapokat így kell megtartani: *A harmadik harangszó végeztével* a lelkész a templomba lép s hogy azoktól különbözzék, akiknek nincs meg a papi foko-

zata, *öltse fel tüstént a karinget* (alba), *menjen az oltárhoz,* süvegét és botját ne az oltárra, hanem máshova tegye le, *boruljon térdre* (s ha neki úgy tetszik), *maga kezdje el* a Szentlélek hívását énekelni, vagy a kórus megkezdett énekét a kórussal együtt énekelje Ennek végeztével keljen fel, *álljon az oltár előtt* mindaddig, míg a Szentlélek segítségül hívásának éneke be nem fejeződik. Ki kell azonban az invocatiónál jelentenünk, hogy a nép is térdelve vagy állva fejezze ki Isten iránt tartozó köteles tiszteletét.

Erre következni szokott: *Gloria in excelsis!* Ezt az éneket azonban, bármely nyelven énekeljék is, a lelkész (Minister Verbi Divini) kezdje meg, a kórus pedig folytassa.

Ezután a lelkész a gyülekezet nyelvén mondja: Az Ur legyen tivéletek! A kórus is ugyanúgy feleljen neki, de hagyja el a hosszadalmas viszonválaszokat. Azután *az oltárnál térdelve imádkozzék, az epistolát és az evangéliumot ellenben állva olvassa fel.* A *Credot* a kórus kezdje meg és énekelje.

Az oltárnál végzendő szertartásokat illetőleg pedig, — mivel azokat a magyarok sokhelyt elhagyták, — a magyar lelkészek oktassák ki a népet, hogy ezek lényegtelenek és szabadok ugyan, de azokat botránkoztatás nélkül *a szertartások egyformasága érdekében bevezetni igyekezzenek.*

A Credo befejezése után a lelkész a karinget magán tartva felmegy a *szószékre,* igen rövid előfohászt mond, mellőzi a hossszadalmas *bevezetést* (kiváló ünnepek alkalmával azonban lehet egy rövid énekverset is közbeszőni), hangos szóval mondjon *imát* és olvassa fel az *evangéliumot,* amelyet *magyarázzon meg,* nem holmi terjengős beszéddel, mellőzze a meséket és a világi történeteket és a hosszú latinos körmondatokat. A Magyarországon bevett vallásoknak tisztességét érintetlenül hagyva, Isten nevében folytassa beszédét. (Religionibus per Hungariam receptis sua honestate relicta, bono cum Deo continuet.) Ezek végeztével, ha valami *hirdetnivalója* van, bántó ismételgetések nélkül végezze azt, de ügyeljen, hogy arról a szent helyről semmi közönséges vagy magánügy haraggal vagy fenyegetőzéssel ne jusson szóhoz.

Az *imádság* azután mondassék el a *hitvallással* és az *általános feloldozással,* amely Úrvacsorázás nélkül is mindenütt elfogadandó, és ne történjék hosszas előszámolása mindannak, amik más beszédbe tartoznak, nehogy az időt hiába pazarolják.

Mindezek a szószékre tartoznak *a benedictióval és a kereszt kis jelével.*

Mikor ezek a szószéken végetérnek, a kórus hálaadó énekbe kezd, amelynek egy-két verse után a lelkész az oltárnál a *hálaadó imádságot* mondja el, *megáldja* a népet és itt is a *kereszt* jelét adja.

Így bocsátja el a népet, amely énekelve távozik; előbb a lányok és az asszonyok, azután a férfiak mind zaj nélkül. Azok pedig, akik vagy az Úrvacsorával akarnak élni, vagy az annak alkalmával adandó

tanítást akarják meghallgatni, visszamaradnak. Ezekről azonban alább külön pont fog szólni.

Ami már most a *csengetyűvel* szedni szokott offertoriumot illeti, az némelyik gyülekezet szegénysége miatt eltűrendő ott, ahol szokásban van, de az egyházfiak vigyázzanak, hogy ez csendesen és zajtalanul történjék, a pénzváltást azonban a gyüjtés alatt semmiképpen ne cselekedjék.

IX. Ami a *délutáni istentiszteletet* illeti, vasárnap és ünnepnapon a levelekből tartsanak beszédeket. Ahol pedig a nemzetek többfélesége miatt beszédeket nem tarthatnak, ott imádságot mondjanak a katekizációval összekötve. E délutáni istentiszteletről a latin beszédet teljesen hagyják el, az énekeket pedig a kórus kezdje. A gyermekeknek a katekizáció alkalmával némely helyen az egész nép jelenlétében folytatott iskolás vitatkozásai úgy délelőtt, mint délután elhagyandók. A templomokban Luther katekizmusát, de nem mást, magyarázzák és tartsák meg, az iskolákban ellenben Dieterikus kátéját is használhatják.

A kimenő nép *megáldása* a katekizálás előtt az imádság után a szószékről történjék. Ahol két nemzet használja ugyanazt a templomot, a katekizmust felváltva tanítsák. Az énekeket, amennyire lehet, sem reggel, sem este meg ne rövidítsék, hanem csonkítatlanul, de nem elsietve énekeljék.

X. A nyilvános *úrvacsorázáskor* a prédikátor karinget viseljen, és ahol a nép torlódása nem teszi lehetővé, hogy a feloldozást egyhuzamban az úrvacsorázással végezzék, ott a feloldozást az előzőleg már meggyóntaknak a második harangozás után a beszéd előtt kell adni, magát a szent úrvacsorát pedig az úrvacsorázni nem kívánóknak a templomból való kimenetele után, a bevett szokás szerint *énekkel,* a *kereszt jelével,* de *az ostya és kehely felemelése* (elevatio) nélkül, taglejtés nélkül, csendes ima nélkül, csak a *Miatyánk és a szerzeztetési ígék teljes recitálásával* megszentelve és a kórus válaszait elhagyva szolgáltassák ki. Meg kell azonban tartani nemcsak *a nyilvános és egyetemes bűnvallást,* valamint az Ágendában foglalt — bűnvallást, bűnbocsánatot, megújhodást és Krisztusban való hitet illető — egyező kérdéseket, hanem, amennyire azt a nép feltorlódása megengedi, az ágostai hitvallás értelmében mindenütt hozassék be az *egyénenkénti bűnvallás* is, különös tekintettel azokra, akik első ízben járulnak az úrvacsorához, vagy úgy látszik, hogy tanulatlan egyűgyű, tájékozatlan és a szentségekkel tisztában nem lévő készületlen emberek. Azután a *feloldozást* a térdelők fejére egyenként tett kézzel megadva, a szent úrvacsorát egyenként vegyék a lelkipásztor kezéből. Ahol azonban több lelkész van, ott többek is adhatnak egy időben úrvacsorát. *A lelkészek azonban maguknak, mivel magukat fel nem oldozhatják, nem szolgáltathatják ki az úrvacsorát.*

Az úrvacsora kiszolgáltatásakor szokásos *offertorium* ezután is szabad lesz, de nyomban a kézfeltétellel adott feloldozás után tartas-

sék, nehogy valaki az úrvacsorázás alatt keresgesse az adományt, a lelke pedig a szent áhitattól elvonassék. Sőt ki kell tanítani a népet, hogy nem szégyen, ha valaki szegénysége miatt nem adakozik.

És mert a szent úrvacsora elemeit semmiképpen nem szabad profanálni, ügyeljenek a lelkészek arra, hogy bizonyosságot szerezzenek a bűnbánók számáról, amit az egyházfi a feloldozás és az offertorium alatt megfigyelhet és az elemekből csak *a bűnbánók számának megfelelő mennyiséget szenteljen meg.*

Ez alkalomból pedig eltöröltetik az az eperjesi visszaélés, mely szerint az úrvacsorát kizárólagosan a főtemplomba szorították. Ellenkezőleg kijelentjük, hogy az úrvacsorával bármely nemzet templomában szabadon lehet élni.

XI. Nehogy az *ünnepek körül* is annyi sokféleség legyen, itt mindazokat megállapítjuk, melyek megtartandók és ünnepelendők, amelyek pedig itt megnevezve nincsenek, azok elhagyandók, sőt hogy a népnek alkalma se legyen a megünneplésükre, nem is hirdetendők. Ezek az ünnepek tartandók meg: Urunk Jézus Krisztus körülmetéltetése, vagyis az újév, Vízkereszt (epiphania) vagyis három királyok, Szent Pál megtérése, Boldog Szűz Mária tisztulása, Mátyás apostol, Mária üdvözlése, Virágvasárnap (viridium), Nagypéntek, Husvét három napja, Fülöp és Jakab, az Úr Krisztus mennybemenetele, Pünkösd három napja, Keresztelő János, Péter és Pál, Boldog szűz Mária meglátogatása, Jakab apostol, az Úr Krisztus színeváltozása, Bertalan apostol, Máté evangélista, Mihály arkangyal, Simon Júdás, András apostol, Tamás apostol, Krisztus születése, István és János.

Elhagyandók azonban azok az *éjjeli szertartások,* amelyeket húsvét és karácsony idején beszédekkel szoktak néhol tartani, valamint az *ádventi rorátét* s amint már előbb mondottuk, nappal a gyertyák meggyújtása. Ahol eddig gyakorlatban voltak, elhagyandók a kolledák is. Ezek helyére azonban, nehogy a lelkészek járulékaiktól és jövedelmeiktől megfosztassanak, ahol eddig ezt gyakorolták, az egyházfi menjen a patrónusokhoz és a néphez és hűségesen szedje be a járulékokat s juttassa azokhoz, akiket illet, de a legszigorúbb büntetés terhe alatt őrizkedjék a sikkasztástól.

Azok a nyilvános *offertoriumok* ellenben, amelyek a nagy ünnepeken, karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor valamennyi gyülekezetünkben régi szokás alapján, mint a lelkészek javadalmának egyik része megvannak, megtartandók, ugyanúgy a kántorok házankénti éneklése is.

Megtartandó az a szokás is, hogy az iskolás tanulók pünkösdkor zöld gallyakkal ékesítsék fel a szent épületeket. Óvakodni kell azonban, hogy az ne lövöldözésekkel vagy más szertelenségekkel történjék, hanem énekléssel.

Az a szokás is dícséretreméltó, hogy *bőjt idején,* szerdán és pénteken, beszédet tartanak a mi Urunk Jézus Krisztus szenvedéséről. Ez

a szokás mindenütt behozandó, de azzal a kijelentéssel, hogy ezek a beszédek egy órán túl ne terjedjenek és a munkás népet az áhítatoskodástól el ne idegenítsék.

A tisztelendő lelkészek bőjtöléssel összekötött bizonyos *bűnbánati* napokat is tartsanak, ami szintén dícséretes dolog és a keresztyénségben bevett szokás, ennélfogva ezt az áhítatoskodást egyformán kell megtartani. Ilyen bűnbánó napokul elfogadtatnak: Pál fordulás, Fülöp és Jakab, Máté evangélista napja. Ezek a bűnbánat szertartásaival ülendők meg, tehát böjtöléssel, imádságokkal, beszédekkel, nyilvános és ünnepélyes alamizsnálkodással, az egyház lelkészeinek adandó offertóriummal és az egyedül Istent megillető tiszteletadással. Be kell zárni a mészárszékeket és lehetőleg a korcsmákat is és mindazt, ami ezt a bőjtöt és bűnbánatot zavarhatná, vagy áthágására okot adhatna.

XII. *Hétköznapokon* pedig mindenütt reggeli és estéli imákat tartsanak a szószékről egyszeri harangozással. Ezt semmiféle okon elhagyni nem szabad, kivéve, ha temetés jön közbe vagy a lelkész és a tanító megbetegszik. Az imádság előtt az időhöz és a körülményekhez mérten mindenütt két éneket énekeljenek, egy hosszabbat és egy rövidebbet, ahol van, orgonával. Az imádság előtt is, után is mellőzendő az oltári szertartás. Az imádság egyfolytában történjék s mellőzzék azokat a hosszadalmas előbeszédeket, amelyekben néha több volt mint ami a prédikációba beletartozik. Ezeken a napokon a karinget is el kell hagyni, valamint a prédikációkat is, amik a munkás embereket elkedvetlenítik és türelmetlenné teszik.

XIII. A *keresztelés* körül is eltérő szertartások vannak, azért is, ahol szokásban volt, eltöröltetik az ördögűzés; a gyermeknek a pap vagy keresztapa által való karra vétele; két keresztapánál és keresztanyánál többnek vétele, ami rendesen alacsony haszonlesésből származik; a keresztapák és keresztanyák kezének a gyermek fejére való tétele; a csecsemőknek nemzetségi név adása; az egyházban kevéssé ismert idegenek egynél több neve; a kereszteletlen gyermek templomból való kitiltása s más ilyen szokások.

Megtartandók azonban a következő szokások és szertartások: a csecsemőt, ahol lehet, egyenesen *a keresztelőkőhöz vigyék,* ahol ez nincs, az oltárhoz. A pap öltsön karinget, bocsásson előre a szent fürdő szokásáról és szükséges voltáról beszédet és fejtse ki, hogy mi a keresztapák és keresztanyák kötelessége. Olvassa fel értelmesen az *Apostoli Hitvallást,* nevezze meg a csecsemőt s *keresztelje meg háromszor hintvén meg vízzel* és a csecsemő homlokára tegye a *kereszt jelét.* A csecsemőket, ha csak nem nagyon távoliak és gyengék, vigyék a templomba és ott kereszteljék meg, nem pedig a háznál.

Az *offertórium* szabad maradjon.

Ha pedig *nem tisztes ágyból* született csecsemőt visznek keresztelni, hívják oda a legényeket és leányokat és intsék őket, hogy a ti-

lalmas együttéléstől óvakodjanak. Ezt olyan esetben is meg kell tenni, ha szörnyszülött vagy különös jegyű a csecsemő.

Végül, a *gyermekágyast* teljes felépülése előtt ne avassák be, a fekvésnek bizonyos meghatározott idejét azonban ridegen nem kell megszabni.

XIV. A *házasságkötésnél,* a szükség bizonyos eseteit kivéve, tartsák meg a házasulandók háromszori hírdetését. Ahol pedig előkelő és nemes családbeliek lépnek házasságra — bár erre nézve is vannak az országnak szigorú törvényei, nehogy valaki javainak vesztésével menjen bele helytelen házasságba, — az ilyen családokról, amelyek magukért imádkoztatni kívánnak, nem hírdetés formájában, mintha gyanúsítani akarnák, úgy essék szó, hogy házasságuk sikerültéért imádkozzanak egyszer vagy akár kétszer is, ha valaki kívánja.

A keresztszülői tiszt a házasságkötésnek nem akadálya.

Akiket a templomban esketnek — és szükség esetét kivéve mindenki ott esketendő — menjenek az oltárhoz, ahol a lelkész karingbe öltözve a szokásos szertartások mellett a Szentíráson alapuló házasságról rövid beszédet bocsátva előre, a gyűrű kicserélése nélkül (aminek a jegyváltáskor kellett már megtörténnie) *összeadja és összeköti őket.* A nemességgel nem bíró személyeket különféle okokból az esti imádság után semmiképp se bocsássák esküvőre. S noha a házasság és a mennyekző magában véve szent dolog, mégis a velejáró előkészületek a vasárnap áhítatát zavarják és a lakodalmakon történni szokott események az egyedül Istennek szentelt vasárnapot profanizálják, azért ezentúl ezen a napon nem végezhető esketés, hanem *kezdődjék a mennyekző szerdán* azzal a kijelentéssel, hogy ahol az ágostai hitvallás hívei más vallásúakkal keverve együtt élnek, ez a tartózkodás ne erőszak, hanem rábeszélés eredménye legyen. Tánc és zeneszó, mint megbotránkoztató dolgok, a temetők és a parókiák közelében mellőzendők.

XV. A *temetéseknél* is vannak bizonyos eltérések és megbotránkoztató dolgok, miért is eltiltjuk azokat az adományokat, amelyeket ilyenkor az oltár körül menve akár pénzben, akár gyertyákban vagy más dolgokban adni szoktak. Eltiltjuk az éjjeli temetéseket, a halottak lábaihoz vagy fejéhez állított viaszgyertyákat, a halottas háznál énekelni szokott mondásokat, az iskolásoktól néhol előlvitt kereszteket, a papok karingének viselését, a kicsapongásig gazdag halottitorokat, az elhunytak fölös dicséretét, a latin énekléseket és mindazt, ami *a készülő Agendán* kívül valahol szokásban van, mint pl. az elhunytak nevében a sérelmekért és vétkekért való bocsánatkérést. Ellenben megtartandók a csupán a temetés gyászához illendő ének és zene, az istenige tiszta prédikálása, amelyek az embereket vígasztalják, vagy az ember törékeny és halandó voltára való emlékeztetéssel kegyes életre serkentik és megnyugtatják. Őrködjenek a lelkészek azon is, hogy a halottak tetemét ne adják át addig a földnek, míg a halál bizonyos voltát meg nem állapítják. Azon is őrködjenek, hogy kísértetjárás ürügye alatt,

ami néhol megtörtént, a tetemeket ki ne ássák és fejüket le ne vágják.

A rózsahegyi zsinat, ime, részletesen megállapította a liturgia menetét. Okosan és részletesen mindenben kellő útasításokat adott. Határozatait azonban az 1715. évi országgyűlés megsemmisítette. Mindazáltal szinte maig e zsinat rendelkezései maradtak érvényben. Mégis megmaradt a sokféleség, mert zsinatilag ma sincs rendezve istentiszteletünk.

Az *1791. évi első egyetemes zsinat* is foglalkozott az istentisztelet kérdésével.

Szeberényi Andor „Az 1791-ik pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme, Pest, 1869." címen megírta a kínos politikai és társadalmi nyomás alól felszabadult evang. egyház szervezkedésre összehívott első egyetemes zsinatának történetét. Ez a zsinat 1791. szeptember 14, 15, 20, 21, 29. október 3-tól 14-ig, tehát 17 ülésben tanácskozott. A zsinat a reformátusokkal párhuzamosan ülésezett és rajta az uniós törekvések uralkodtak.

A IX. ülésen azt a tételt mondták ki, hogy az eddig használt vagy a zsinat által megállapítandó liturgiát a pap saját tekintélyével meg ne változtassa. Eltiltották a Jézus születésének megünneplésével kapcsolatos éjjeli szertartásokat. A XIV. ülésen a liturgia kérdése újból szóba került és ez alkalommal Molnár János pesti lelkész a nagypéntek megünneplését is töröltetni kívánta, de egyhangúlag leszavazták. Jellemző az elnöknek, Báró *Prónay László*nak következő kijelentése: „Ha már nemzetiségek szerint vizsgáljuk az evangélikusokat, mily nagy különbséget találunk szlávok, magyarok és németek közt a szertartások körül. Itt világos nappal gyertyát gyújtanak, ott latin nyelven zene mellett énekeltetnek a hymnusok; itt az oltárok Mózes és Áron képeivel, ott az apostolok, angyalok és több másféle alakokkal díszíttetnek fel; itt oltár helyett egyszerű asztal, ott latin helyett az anyanyelv használtatik; itt a pap közönséges ruhát, ott pedig albát visel. Ebből világosan következik, hogy ezen szertartásoknak nincs határozott álláspontjuk s nem alapszanak megváltozhatatlan elveken. Ezeknél fogva ne legyen mód ezen szertartásokat az időhöz és körülményekhez alkalmazottan megváltoztatni vagy megszüntetni? Vagy minden egyes esetnél a superintendentiához kelljen folyamodni?"

A zsinat kánonainak második része a lelkész teendőivel foglalkozik. A 6. kánon az ünnepeket így állapítja meg: Jézus névadása, Vízkereszt, Mária tisztulása és Jelenése, Nagypéntek, Mennybemenetel, Péter és Pál, Húsvét, Pünkösd és Karácsony két-két napja.

A 7. kánon meghagyja, hogy az egyetértés hírdetése legyen a fő még a másvallásúakkal szemben is.

A 8. kánon inti a lelkészeket, hogy sem a népnek ismeretlen eretnekségeket, sem más vallás tévedéseit ne feszegessék.

A 9. kánon eltiltja a liturgia és a szertartások önkéntes változtatását.

A 10. eltiltja a tanítókat és a theologus tanulókat a szószéken való önálló szerepléstől.

A 11. eltiltja az éjjeli ritusokat.

12. a nyilvános bűnöket csak név nélkül engedi nyilvánosan említeni.

A 13. a katekizációról rendelkezik.

14. kanon: „Idegen vetésbe ne vágja kaszáját, de maga se tűrje, hogy bárki az ő beleegyezése nélkül az ő egyházában akár a gyülekezet előtt beszéljen, akár a lelkészi tisztséggel járó más teendőket végezzen, kivévén a püspök és az esperes hivatalos megjelenését és más rendkívüli eseteket."

15. „A nyilvános istentisztelet kezdetét helyenként a gyülekezet beleegyezésével megállapított órára tegye és azt se saját kényelméből, se egyéni tetszése szerint ne késleltesse és ne siettesse."

16. „A gyermekeket első napjaikban keresztelje meg a lelkész és akik a szentséget halogatják, azokat a gyülekezetben intse meg és a dolgok természete szerint az egyházi felsőbbség ellenőrzése alá helyezze."

17. „A kitett csecsemőket, akiknek keresztelése meg nem állapítható, a lelkész minden feltétel nélkül keresztelje meg."

18. „Legalább két keresztszülő legyen, egy férfi és egy nő, de négynél több soha se legyen. Szükség, hogy ezek tiszteletben álljanak. Olyanok, akik még nem éltek az Urvacsorával, ne viseljenek keresztszülői tisztet."

19. „Akik az Úr szt. vacsorájával kívánnak élni, akár saját hallgatói, akár idegenek vagy átutazók legyenek, a lelkész tetszése szerint ne akadályozza őket, de ha valakiről azt tudja, hogy méltatlan, az esperességnél jelentse be és annak határozatához tartsa magát."

20. „Az Úr szt. vacsorájával való élésre se egészséges, se beteg embert akarata ellenére ne kényszerítsen, ellenben e szentség megvetőivel szemben, hogy a helyes útra visszatérjenek, más kegyes emberek közreműködését is vegye igénybe."

21. „A konfirmandusokat a megszabott időben szorgalmasan oktassa ki a keresztyén tudományban és csakis a liturgikus előírások szerint megvizsgázottakat és megerősítetteket bocsássa az Úr szt. vacsorájához."

22. „Ragályos, vagy undorító betegségben szenvedőknek az Úr szt. vacsoráját külön szolgáltassa ki."

A 23-ik kánon a házasságkötésről intézkedik.

Fontosabbak a temetésre vonatkozó rendelkezések:

24. „A kereszteletlenül elhalt gyermekektől a rendes temetőkben való tisztes eltemetés nem tagadható meg.

25. Az öngyilkosok, akik életuntságból vagy más lelki megrokkanás miatt erőszakkal oltják ki életüket, tisztességgel ugyan, de csendben temetendők el.

26. Jövevényektől vagy idegenektől, amaz egyházközség temetőjében, amelynek területén elhunytak, a temetés ne tagadtassék meg. A szegényeket pedig, akár helybeliek, akár idegenek, ingyen kell eltemetni.

27. „Római katholikusoktói és mindkét szertartású görögöktől, akik az evangélikus egyházközség határán belül haltak el, nem tagadható meg sem a temető, sem a harangozás, sem a lelkésznek a temetőbe szokásos szertartások szerint való bemenetele. Akik azonban áttérés következtében az evangélikus egyházat elhagyták, azok a római katholikusokkal, vagy a görögökkel a saját lelkészük által saját temetőjükben temetendők."

E zsinat kánonai nem nyertek megerősítést, tehát nem is léptek életbe. Igy ma is ott állunk, ahol a reformáció kezdetén voltunk, hogy „az istentisztelet keretébe tartozó szertartások helyét, idejét, módját ma is az önkormányzati szervek idevonatkozó szabályrendeletei, határozatai és az Agendák állapítják meg ... Csakis az egyházi főhatóságok által elfogadott szertartáskönyvek használandók. A szertartáskönyvek és az istentiszteletre vonatkozó egyéb szabályok a Szentírással és a hitvallásokkal elvi ellentétben nem állhatnak. Az egyöntetűség az istentisztelet lényeges alkotórészeire nézve betartandó, ellenben az összes szertartásokra kiterjedő egyöntetűséget az egyház igazi egysége nem követel. (Conf. Aug. VII. Apol. IV. Form. Conc.) Vitás kérdésekben felebbezési forum az egyházmegyei és az egyházkerületi közgyűlés". (*Mikler Károly:* Magyar evangélikus egyházjog. Budapest, 1906., 359. l.)

A magyar evangélikus liturgia kialakulása dolgában tehát a zsinatok helyett az agendákhoz és a többi istentiszteleti könyvhöz kell fordulnunk.

Ágendák és énekeskönyvek.

Az evangélium egyházaiban kezdetben vagy az öröklött latin vagy a nép nyelvére fordított énekeket énekelték. Egészében a középkori egyház istentiszteleti szertartásaival elégítették ki a lelkek szükségletét. A wittenbergi formulát is széltében használták, de legtöbbször a lelkész ízlése vagy tudása szabta meg az istentisztelet rendjét. Az esperességek szabályrendeletei igazolják, hogy komolyan törekedtek az istentiszteleti rend megállapítására és egységesítésére. Az egyes szabályrendeletek bevett és használatban lévő agendákra is hivatkoznak. Az írott agendák mellett széltében használták *Honterus János* agendáját, amely tudomásunk szerint az első magyarországi nyomtatott agenda volt. Címe: Agenda für die Seelsorger und Kirchendiener in Sybenbürgen zu Kron in Sybenbürgen MDXLVII.

Ebben a keresztelés beszéddel kezdődik. Annak végeztével a gyermek nevét kérdezte meg a lelkész, majd így szólt: „Par aus du un-

reiner geist und gib raum dem heiligen Geist". Miután a kereszt jelét adta a gyermek mellére és homlokára, imádkozott s azután így szólt: „Ich beschwere dich du unreiner Geist bey dem namen des Vaters † und des Sohnes † und des heiligen Geistes † das du aus farest und weichest von diesem diener Jesu Christi N. Amen." Ezután Márk 10, 13—16. alapján beszédet mondott, majd a gyermek fejére tette kezét és elmondta a Miatyánkot, mialatt a keresztszülők is térdeltek. Ima után a lelkész a gyermeket megáldotta: Az Úr áldja meg bejöveteledet és kimeneteledet mostantól fogva mindörökké! Azután felhívta a keresztszülőket az ördög megtagadására és a hitvallás tételenként való elfogadására. Végül a gyermeket megkeresztelte és megáldotta.

A szükségbeli keresztség és a betegek vígasztalásának leírása után a házasságkötés rendjét így mondja el: Az esketést a lelkész azzal kezdte, hogy a szószékről hirdette a házasulandókat és felhívta a jelenlévőket, hogy ha valakinek a frigy ellen valami ellenvetése van, jelentkezzék. Azután előbb a vőlegényt, majd a menyasszonyt kérdezte meg, akarnak-e házasságban együttélni? Igenlés után az elgyűrűzés következett e kijelentéssel: Amit az Isten egybefűzött, azt az ember el ne válassza! Ezt követte a beszéd, imádság és az áldás. Esketési formula tehát nem volt.

Az istentisztelet tartására vonatkozólag *Honterus* csak annyit mond, hogy meg kell benne emlékezni Jézus történetéről és el kell mondani a hitvallást. Az ünnepeket felsorolja, de az ünneptartás módját nem közli.

Payr Sándor azt mondja (i. m. 789), hogy Dunántúl Honterus agendáját használták s így joggal feltehetjük, hogy az istentisztelet rendjében is őt követték. Ezt a rendet Payr így állítja össze:

Introitus, kezdő ének, antifona, gyülekezeti ének.

Kyrie, bűnbánati imádság.

Gloria után salutatio.

Collecta a gyülekezet ámenjával.

Irásolvasás, epistola és evangélium, miközben énekeket is szőttek közbe.

Credo, amit a gyülekezet esetleg énekelve mondott.

Prédikáció, utána imádsággal, Miatyánkkal.

Gyülekezeti ének után áldás az oltár elől.

Payr megállapítja, hogy a liturgia már csak a hívek háromnyelvűsége miatt sem lehetett egyforma és hogy a dunántúli magyaroké lényegesen eltért a németek és tótok liturgiájától. Megállapítja azt is, hogy a perikopa-rendszert nemcsak az evangélikusok, hanem a reformátusok is használták.

Különös érdeklődésünkre érdemes *Heltai Gáspár* műve: Agenda az az Szentegyhazi Chelekedetec, Mellyeket koeuetnec koezenségesképpen*

* Meg kell jegyeznem, hogy az oe és ue mindenütt o és u, felette e betűvel.

a' Keresztyéni Ministerec es Lelkipásztoroc. Vyonnan nyomattattot Colosvarba 1559.

Az előszóban a szerző magát *Caspar Heltus* névvel nevezi és a könyv megírását azzal okolja meg, hogy „semmi dolog ollyan kárt nem teszen, mint egyenetlenség mind a tudományba s mind az egyházbeli chelekedetoekbe es a szinettlen heába valo kuelemboezés az egyhazi re'dtartásba." A papi szolgálatnak ékesnek, építőnek és méltóságosnak kell lennie, „mert hol lehet nagyobb es méltóságosb tiszt es nagyságosb nemzet, mint mikor valaki valamelly városnac auagy falunac plebánosnoc auagy Lelkipásztornac auagy az annya szentegyház szolgaiánac iria magát?" Az istentiszteletről ezt írja: „Az ollyan helyen es az ollyan chelekoedetben az Wr Isten oemaga ielen vagyon es a szent Lélec ereiénec általa chelekoeszic, a mennyország ott meg nyilic, az oe mindenhatóságát chodattételleknec általa megmutattya".

Az ünnepeket így sorolja fel:

Januariusban: Kiskarácsony, Vízkereszt, Szt. Pál megtérése.

Februáriusban: Szűz Mária beavatása. Szt. Mátyás apostol.

Márciusban: Jézus fogantatása.

Áprilisban: Nagypéntek. Húsvét három napja.

Májusban: Szt. Fülöp és Jakab apostolok. Áldozó napja.

Júniusban: Pünkösd három napja. Keresztelő Szt. János. Szt. Péter és Pál.

Júliusban: Erzsébet látogatása. Szt. Magdolna. Szt. Jakab apostol. Jézus színeváltozása.

Augusztusban: Szt. Bertalan apostol. Keresztelő János fővétele.

Szeptemberben: Szt. Máté. Szt. Mihály.

Októberben: Szt. Simon és Júdás apostol.

Novemberben: Mindszentek. Szt. András apostol.

Decemberben: Szt. Tamás apostol. Karácsony. Szt. István. Szt. János napja.

Es eszte'doenec általa minden vasárnapoc.

A keresztelés módját így írja le: „Eloeször kérdje meg a minister a komákat, miért hozták a gyermeket? — Kérdezze meg a gyermek nevét." Azután beszédet tart. A beszéd után imádkozik, hogy a gyermeket az Isten szívesen fogadja, azután azért, hogy a gyermek a bűntől Istenhez tudjon fordulni. Végül azért, hogy a gyermek „e szentséges víz oezoennec általa elmerítessec es fenekre vittettessec mind az valami Adamtól oe rayta vagyo'."

„Itt a minister terdre esuén a kommackal egyetemben imádkozzéc a Mi attyanckal."

Ezután a lelkész a komákat a kötelességeikre figyelmezteti, hogy viseljenek gondot a gyermekre s ha netalán árvaságra jutna, karolják fel, tanítsák meg a tízparancsolatra, Miatyánkra, hitvallásra és intsék az istenes életre. „Az vtan bemenuén a templomba a Minister eszt

mondgya: Az Wr Isten oerizze a te bemenésedet és kimenésedet mostantól fogua oeroeckön oeroecké. Amen."

Ezután megkérdezi a lelkész a komákat, akarják-e, hogy e gyermek a szent keresztség által a veleszületett veszedelemtől megszabaduljon és ujjászülessék? — Megkérdezi, hogy a gyermek nevében ellene mondanak-e az ördögnek és az ő cselekedeteinek? — Továbbá ellenmondanak-e a világnak és az ő cselekedeteinek? — Ellenmondanak-e a testnek és az ő kívánságainak? — Ezután a hitvallás egyes tételeinek elfogadását tudakolja, aminek végeztével így szól: „N. Akarszé meg keresztelkoedni?? — A keresztelés szavai ezek: „En keresztellec tégedet Atyánac Fiunac es Szent Léleknec neuébe". Végül imádkozik és áldást mond.

A gyermekágyas asszony avatásának menete: beszéd, ima, áldás.

A házasságkötés így történt. Jellemző a cím: „A velegenyeknec és Mennyaszszonyoknac oeszue szenteléseknec es meg áldásoknac módgya."

Mikor a templomba érkeznek, a lelkész megkérdezi a jegyesek nevét. Ezután így szól: „Istenbe szerelmes attyámfia N. akarodé e iámbor szoemélt az N. aszszont Istennec toeruénnye szerént házas társul venned?" — Majd ezt kérdezi: „Emlékezzelé róla, hogy ha valakinec e iámbor szoemély koeuuel adtad hittedet?" Ugyanezeket kérdezi a menyasszonytól is. Azután „a Minister fogia oeszue kezeket es így szollyon eloeszer a velegénec: Istenbe szerelmes attyámfia. Miert hogy e iámbor szoemélt Istennec toeruénye szerént oeroec házastársul veszed magadnac, mond vtánnam az eskueuésnec igéit: En N. esoeszszem ma az igaz es eloe Wr Istennec eloette es az oe keresztyeni gyulekoezetnec eloette, hogy e iámbor szoemelt, az N. aszszont oeroek házas társul veszem magamnac, miképpen is vettem az Istennec toeruénye szerént, es mind halalig el nem hagyom, sem ió, sem gonosz szerencshebe. Az Isten engemet vgy segitsen, ki Attya, Fiu es szent lélec egy bizon Isten."

Ugyanígy esküdött a menyasszony is.

„Ennek vtánna oeszue szentellye oeket a Miniszter, eszt monduán: Miért hogy e tiszteletes szoeméllyel az N. Wram es az N. aszszony, egy enloe akarattal az Wr Istennec toervénye szerént oerock hazassagba akarnac egymassal lakni es eszt hitteckel es kezeknec oeszue fogásságual mind Isten eloet s mind a keresztyéni gyuelekezet eloette vallyác es megbizonnyityác, Ezokaért én is oeszue szentelem oeket (Itt a Minister tedgye a iobkezét a vélegenny feiére es ballkezét a mennyasszony feiére) Attyánac, Fiunac es szent Léleknek neuébe: Hogy valakit az Wr Isten oeszue szerkesztoettet, azzokat ember egymástól el ne vállaszsza".

Ezután következett a beszéd, az imádság és végül az „aldomás": „Aldgyon meg tueteket az Wr Isten és meg oerizzen. Adgya meg tuenektec az oe ismeretit es kegyelmes legyen tue hozzátoc. Tartson meg

az oe Igéibe és adgyon békességet tuenektec. Mennyetek el Atyánac, Fiunak es szent Leleknek neuébe. Amen."

Ebben az agendában tehát formális esküt tettek a házasfelek, ami a későbbi agendákból hiányzik.

Az asszonyok avatása beszéddel, imával és áldással történt.

Heltai a gyónásra vonatkozólag hosszabb tanítást ád. Ki kell a híveket oktatni a bűnről s annak következményeiről, a tőle való szabadulás módjáról és hasznáról stb., „mert hogy ez idoenec eloette a gonosz Papanac birodalma alla, az embereket nem tanítottác sem igazgattác az Istennek szent Igeiéuel". A lelkész a jelentkezőt kikérdezte a tízparancsolatból, esetleg kioktatta benne. Azután beszédet tartott, majd feloldozta eképpen: „Az oeroec mindenható Wr Isten, a mi Wrunc Christus Jesusnac attyja, irgalmas és kegyelmes legyen tehozzád es bochassa meg minden bueneidet az oe szerelmes szent fiánac, a mi Wrunk Cristus Jezusnac neuébe az oenen hagyományából es az oe igeénec hattalma által, hollot eszt mondotta, valakinec meg bochättyatoc bueneiket e foelden, meg bochatua lesznec mennyekben is: Valakinec kedig meg tartyátoc e foelden, meg tartua lesznec mennyekben is: meg ódozlac es megszabadúltnac hirdetlec minden bueneidboel, hogy tellyessegel meg bochátua legyenec, miképpen a mi Wrunc Christus Jesus az oe kénszenuedésséuel es halalaul meg érdemloette es az oe Euangeliománac általa e tellyes világo' hirdetetni parancholta, hogy euel e nagy igirettel, mellyet eloedbe adtam, a Christus Jesus Neuébe magadat eroesitsed és vigasztallyad és Lelki ismeretedet chendeszitsed, eroessen hidgyed es magadnál eltoekéllyed, hogy minden bueneid meg bochättattanac Attyánac, Fiunac es Szent Léleknec neuébe. Amen. Mennyél békességel es ennec vtánna ne akary vétkeozni".

Heltai a közönséges (tehát nem magányos) gyónás és oldozás előtt való intés és tanítás szövegét is közli. Itt a feloldozás rövidebb. Kettőt is ád. „A Mindenhatto irgalmas es kegyelmes Wr Isten legyen kegyelmes hozzátoc es az oe szent fiahoz valo szerelmeért bochássa meg minden bueneiteket. En az oe szent akarattyából es parancholatyából hirdetem tuenektec az Euangeliumot eszt az oeruendetes koeuetséget, mueuel hogy az oe szent fianac halálaért kegyelmes hozzátoc es bueneiteket készszen meg bochätta es elfeletkoezet róloc. Miért hogy hisztec es bisztoc az oe fiaba, a mi Wrunc Christus Jesusba, ki az ártattlan bártány, melly visseli es eluészi e világnac buennét. Mennyetec bekességgel . . . Amen."

„Az Attya mindenhatto Wr Isten, ki soha az oe igiretiroel el nem feltkoezic, tekintse meg a tü hitetteket es annac szerént bochássa meg tuenektec minden tue bueneiteket az oe egyetlen es szerelmes szent fiánac, a mi Wrunc Christus Jesusnac keresztfán fueggesseért es halalért. En is meg ódozlac tueteket az oe hadgyomanyaból minden buentekboel

az oe szent igeienec es igiretinec altala, Attyánac, Fiunac es szent Léleknec neuébe. Mennyetek békességel . . . Amen."

A betegek látogatása és vígasztalása módjának leírásával kapcsolatosan Heltai az úrvacsora kiszolgáltatása módját is elmondja. Intés után jött a bűnvalló imádság, mely után „a Minister auagy lelki pásztor meg ódozza a beteget. Es az ódozás vtán imádkozzéc a beteggel es mind a ielen valockkal térden áluán az Wrnac imátságáual a Miattyánckal . . . Annac vtánna vegye a tanira auagy patinára a kenyeret es számlállya eloe a mi Wrunc Christus Jesus Testamenománac igéit szép lasson". Azután előbb a kenyeret adta áldással, majd a kelyhet a szereztetés ígéivel és áldással. Az úrvacsora kiosztását beszéd követte, amit a 103., a 117. vagy a 97. Zsoltár felolvasása zárt be. Utána áldás jött.

Megjegyzi *Heltai,* hogy a betegség súlyos volta esetében a lelkész rövidítse meg a szertartást, de a szeretet ígéit és a két szín alatt való kiosztást el ne hagyja.

„A halatoknac eltemetéseckről" szólva *Heltai* hangsúlyozza, hogy, mert Jézus szavai szerint, aki őbenne hisz, ha meghal is él, senki ne gondolja, hogy a szép temetésnek valami haszna van. Mégis tisztességgel temessük el a halottakat, mert ez kedves az Úr előtt, akit szintén drágakenetekkel helyeztek sírjába.

A temetés rövid prédikációval történt, amit a Miatyánkkal egybekötött imádság követett. Öt beszéd közlése után Heltai a temetésnél felhasználható texusokat sorol fel.

Az Agenda még a halálra való foglyok tanításáról is szól, de az ünnepi vagy vasárnapi istentisztelet rendjét nem közli. A könyv végén ez áll: „Colosvarba nyomtatot Heltaj Gaspar által 1559."

Dévai Biró Mátyás „Othographia Ungarica, az az az Igaz iras Modiarol valo tudoman Mag'ar n'eluenn irattatott. Mostan pedig uionnan meg igazytatott es ki niomatatott Craccouiae 1549." c. munkájában ezekről szól: At tiz Parantsolat. Ah hitnec tizenket ágazatia. — Az mi Üdvözitoenc szaja altal szarmazott imatsag. — Az ang'ali üduözlet. — Imádságok reggel, délben, este. — Az isteni törvény összefoglalása. Az egészben az a jellemző és érdekes, hogy ekkor még minden imádkozást keresztvetéssel kezdtek és az Üdvözlégy Máriát is elmondották.

A németnyelvű gyülekezetek a következő Agendát használták. *Christliche Kirchen Agenda.* Wie die von den zweyen Ständen der Herrn und Ritterschaft im Ertzhertzogthumb Oesterreich unter der Enns gebraucht wirdt.MDLXXI. Tartalma: Ordnung der Predigten. — Von der heiligen Tauffe. — Vom Catechismo. — Von der Confirmation. — Von der Beicht und Absolution. — Von christlicher Zucht. — Ordnung der hl. Mesz. — Von Festen und Feyertagen. — Ordung der Lection (Gesäng) und Kirchenübungen täglich. — Von gemeinen Gebetten. — Vom hl. Ehestand. — Von Besuchung der Kranken. — Vom Begräbniss der Todten.

A keresztség mibenlétét így állapítja meg: „A keresztelés a Szentháromság nevében történő vízzel való leöntés, ha semmiféle szertartás nem is járul hozzá, érvényes, de mégis kell beszéd a keresztelés jelentőségéről, kell imádság, kell a hitvallás elmondása és az áldás."

A keresztelés rendje ez: Üdvözlés, beszéd, imádság, térden állva Miatyánk, a gyermek megáldása e szavakkal: „Der Herr beware dein Eingang und Ausgang von nun an bisz in Ewigkeit. Amen." Ezután jön az intés a keresztszülőkhöz, kérdések a hitvallásra vonatkozólag és az ígéret vétele. Ekkor jön a keresztelés, mialatt a keresztszülők a gyermeket a kezén és a fején fogják, illetőleg érintik. A háromszori meghintés után áldás. Végül ima, áldás.

Az úrvacsorát egészen elválasztják a bűnbánattól, amelyet részletesen leír az Agenda. Az úrvacsora lefolyása ez: Veni Sancte latin vagy német nyelven. Ezután a lelkész „in einem Chorrock oder anderem christlichen langen priesterlichen Rock" az oltárnál Isten nevében üdvözli a híveket és felhívja bűnvallásra. Erre következik a gyónó imádság, a feloldozás, az intés, aminek végeztével a gyülekezet a Miatyánkot mondja el. Igeolvasás után jön az introitus vagy gyülekezeti ének, utána a gyónás és a feloldozás, majd a Kyrie eleison, amit a Gloria in Excelsis követ, amit a gyülekezet vagy a kar folytat és fejez be. Salutatio a szokott válasszal, collecta, epistola, halleluja, gradual, evangelium, credo, ami gyülekezeti énekkel is történhetik. Ezután a lelkész a szószékről prédikál, majd ének alatt az oltárhoz megy és intőbeszédet tart. Utána praefatio: „Dominus vobiscum! Et cum spiritu tuo! — Sursum corda! — Habemus ad Dominum! — Gratias agamus Domino Deo nostro! — Dignum et iustum est!" — Megjegyzi az Agenda, hogy mindezt német nyelven is lehet végezni. A praefatio után következik a sanctus, utána imádság. A Miatyánkot és a szereztetési igéket éneklik. Erre jön a kiosztás, melynél megjegyzi az Agenda, hogy kívánatos, hogy a lelkész is vegye fel az úrvacsorát, de előbb egy szomszéd lelkésznél kérje a feloldoztatását. Kiosztás alatt az Agnus Dei énekelendő. Befejezésül imádság és áldás.

A karácsonyi buzgólkodás rendje ez:

I. Canticum Zacharie. Veni sancte. Invitatorium. Hymnus. Antiphona. Psalmus. Lectio. Responsorium.

II. Antiphona. Psalmus. Lectio. Responsorium.

III. Antiphona. Psalmus. Lectio. Responsorium: Verbum caro factum est. Hymnus: Corde natus. Antiphona. Benedictus után Ev. Mt. I. Te Deum után Ep. Tit. 2—3. Gesang: Vom Himmel hoch . . . után Ev. Lc. 2. Grates nunc omnes. Vater unser. Benedicamus und Segen.

Honterus Agendája mellett kétségtelen, hogy ez az Agenda volt leghasználtabb a magyarhoni német evangélikus gyülekezetekben.

A magyar evangélikus egyház istentiszteletének alakulására igen nagy befolyást gyakorolt *Bornemissza Péter* munkálkodása, aki nemcsak Agendát, hanem énekeskönyvet is szerkesztett. Agendája cime:

Bornemissza Péternek, szemptei Agustana Vallást tarto Szent Gyülekezetnek Lelki Pásztorának IV az az Négy Könyvetskéi... Sempte 1577. Liturgiai anyagot csak a 3. könyv tartalmaz, melynek teljes címe: „Ez Harmadik Könyveczke az fele Lelki Paztorokat segíti tiztekben, az kiknec nincz értekec feles könyueket tartani, Es kic rövid módot akarnac mindenüt kezec között hordozni."

A házasságkötés imádsággal, Miatyánkkal kezdődik. Ezt követi a beszéd ,azt imádság. Majd a kérdések: „Emlekezele rola, hogy valakinec ez iambor szömely kiuül masnac attad hitedet? — Akarode ez iambor szömelyt Isten Töruenye szerint iambor hazas tarsul hozzad venned? — Fogiatoc egy mas kezet es mondgyad te firfiu: ... Eskütes: Isten teged vgy segellyen Atya, Fiu es szent Lélec, egy bizony Isten, hogy ez N. aszont szereted es Isten paranczolattya szerint iambor hazas tarsul hozzad veszed. Holtodig, holtaig nem akarod hadni semmi nyaualyaiba. Isten teged vgy segellyen."

Ugyanígy esküdött a menyasszony is.

Azután következett a gyűrűzés. Ezt követte a kötés: „Az Kösseg elöt valo vallas felölec: Miuel hogy ez ket tizteletes szömely, Peter wram es Ersebet aszony Isten töruenye szerint öröc hazassagban akarnac egy massal lakni es azt kezeknec öszue fogasaual, hiteckel es annac ieleuel gyüröuel ielentic es vallyac mind Isten elöt, mind az ö Anya szent Egy haza elöt kigyelmetec elöt. Es azt senki sem ellenzette, Azert enis Istennec akarattyabol az ö kepibe az ö áldomasaual ösze kötöm öket, Hogy az kiket az Wr Isten oszue szerez es öszue szentel ember azokat egy mastul el ne valasza."

Ezután jött az áldás.

Jellemző a szerző befejező megjegyzése: „Ercz meg ezt. Ha nincz helye soc szonac, az summaiat szedegesd ki ezeknec es ad eleikben röuideden."

Itt találjuk először az esketésnek azt a formáját, amely hosszú ideig uralkodott, hogy a jegyesek úgy mondták az esküt,, hogy a lelkész kötelezte el őket az esküvés formájával. Heltai formája azonban mindenesetre helyesebb.

A keresztségről ezt írja Bornemisza: „Masic egyhazi dologrol a Keresztyeni Mosogatasrol. Mire valo az keresztség, röuid szoual vigyetek e mosogatatni?"

Itt a lelkész imádkozott, majd beszédet mondott, amelyben a következő kérdéseket világította meg: „Mi legyen az keresztyeni mosogatas?, Mire valo legyen?. Ez gyermetskenec is Miért kellessec meg mosogattatni."

A beszéd után a lelkész a gyermek nevét tudakolta, majd imádkozott érte, azután ismét beszédet mondott, amit a Miatyánkkal fejezett be. Ezután jöttek a kérdések: „Ki leszen neue? — Janos, ismeredé bünös vóltodat es az bün miatt Istennec read valo haragiat? — Janos, akarszé az te büneidböl meg tiztulni? — Ki által? — Janos, bizolé tehát Isten

kegyelmebe és hiszeszé az Istenbe? (Hiszekegy!) Janos, akarszé azért ez hitbe és bizodalomba meg keresztelkedni?"

Erre a lelkész előbb a bűnbocsánatot hirdette és feloldozta a gyermeket a Szentháromság nevében, azután „megmossa és keresztyénné szenteli" a következő kijelentéssel, mialatt „tetétül fogua talpig" vizzel mossa meg a gyermeket: „En Istennec szolgaia, az en wramnak az Jesus Christusnac paranczolattya szerint Tégedet Janos ez külsö vizi mosassal es az Isten igeiuel Keresztenné szentelec es meg moslac: Atyanac neuebe, az az ezzel mint istentül szereztetet bizonysagual bizonysagot teszec, hogy az Atya Isten meg mosot es meg tisztitot tegedet minden büneidből az ö szent Fianac vére által, ki egyszer kiontatot a Keresztfán ez egez vilagert és te eröttedis. Es azert immár meg kegyelmezet te neked, keduebe vöt es fiaua fogadot s mint kegyelmes atyad mindenbe gondodat viseli. Kibe ha bizol, meg sem czalatkozhatol, mert ö maga kötötte magat..."

Ugyanilyen hosszadalmasan szól a Fiúról és a Szentlélekről s végül a Szentháromságról is. Azután megkérdezi: „Azert arrol tegy vallast megis, ha ezekben mind végig meg maradni akarszé?" A kijelentés után a lelkész bizonyságot tett a gyermeknek, hogy az Isten hűségesen megtartja igéreteit és megsegíti a benne bízókat. Azután imádkozott és áldást mondott.

A könyv azután a gyermekágyas anya avatásáról szól igen hosszú beszéddel, amit imádság és áldás fejez be.

A könyv negyedik fejezete szól: Az gyonasrol. Az oldozasrol. Es az Wr vaczoraia szolgaltatasarol. Az Halandoknac halalhoz es fel tamadashoz valo keszületeiröl.

A templomi gyónás bűnvalló imával veszi kezdetét, amire a Miatyánk következik. Erre következik az „oldozas es kötözes". Az úrvacsorát beszéd vezeti be, amely megvilágítja: „Miczoda eledel ez es mire valo?" A beszéd a szereztetési igékből indul ki, amit fejteget és magyaráz, majd ismét imát mond a Miatyánkkal. Utána intés következik, majd a kérdések: Hiszitek-e, hogy az Ur teste érettetek adatott halálra? — Hogy vére bűnbocsánatra ontatott ki? Hogy az Isten ez áldozatért bűnbocsánatot ád? — Erre ismét hosszadalmas intés következik, amit az úrvacsora kiosztása követ. Befejezésül a lelkész ismét hosszú tanítást ad, végül a Miatyánkot is elmondva, imádkozik s áldást mond. Az áldásokra nézve jellemző, hogy azokat a szerző az alkalomhoz mérten fogalmazza meg.

A vígasztalás módjainak ismertetése után „Hatvan lelki oerzoe vitezec" címen közmondásszerű tanításokat kapunk.

Bornemisza Péter másik munkája: Enekec, harom rendbe: kvloemb kueloemb felec. I. Elsoebe Roeuid diczeretec vadnac, kiknek szamoc CXCVIII. kic. koezzuel Predikatioc melle valoc. — II. Masikba hoszabbac vadnac az szent Iras intesi es magyarazati szerint. Kic Predikatioc gyanant oktatnac, kiknec szamok aproual elegy LX.—III. Har-

madikba az Biblianac ki valogatot foe foe XVIII Historiaibol valoc. — Detrekoe Varaba. MDLXXXII. — A könyvet a szerző Isten szeretoe nagyságos Czoron Anna aszonnac a Nagyságos Gyarmati Balasa Istuan Vram kedues hazas tarsanac minden Isten szeretoe hiueckel egyetembe ajánlja.

A könyv nemcsak azért megbecsülhetetlen, mert a legrégibbek közül való és mert a legteljesebb, hanem azért is, mert az énekek szerzőit is sokszor megnevezi. Mivel azonban az istentiszteletek rendjét nem vázolja, a mi tanulmányunk szempontjából vele részletesen nem foglalkozhatom.

Beythe István is írt Agendát, melynek teljes címe: Mikeppen az Koroztyéni gyeuleközetben az köröztségöt, Ur vachorayat, hazasok esküttetéset, oldozatot, gyonást etc. Zolgaltassanak az egy hazi tanytok, arról iratott Könyuechke, Beythe Istvan Praedicator altal. Nyomtattatott Gyzzing Varasában MDLXXXII. Egyetlen példánya a marosvásárhelyi ref. főiskola könyvtárában van, de ismerteti Fabó András: Beythe István életrajza c. munkájában, amely 1866-ban jelent meg. Mivel Fabó a könyv minden értékes részét közli s mivel a rendes vagy ünnepi istentiszteletre vonatkozólag ez sem ad tájékoztatást, nem bocsátkozom bele az ismertetésébe, mert mindenki így is könnyen hozzáférhet.

Huszár Gál: Az ker. gyülekezetekben való dicséretek és imádságok. Komjáti 1578. c. könyvének egyetlen példánya az eperjesi kollégium könyvtárában van s így nem férhettem hozzá, de ismerteti *Szathmáry József* (Prot. Szemle 1892. 325.) Eszerint a rendes vasárnapi istentisztelet lefolyása a következő:

A hívek begyűlése után a pap térdre hull és bűnvalló imát mond a Miatyánkkal együtt az oltár előtt (Lépcsőimádság!). Azután éneket kezd (Felálló ének?)

Lelkész: Uristen, nyisd meg ajkainkat!

Kar: És a mi szánk hirdeti a te dicsőségedet!

Lelkész: Uristen, figyelmezz a mi könyörgésünkre!

Kar antifonát énekel.

Gyülekezeti ének után a lelkész olvassa a Szentírást.

Kar: responsoriumot énekel.

Lelkész prédikál, majd imádkozik.

Benedictio és kar fejezi be a buzgólkodást.

Az istentisztelet menetének ezt a leírását bizonyos kételkedéssel nézzük. Valami hiányzik belőle, mert az evangélikus istentisztelet logikus felépítésének másformának kellett lennie. Kívánatos volna, hogy aki hozzájuthat Huszár Gál könyvéhez, ismertesse meg azt a kétségtelenül értékes és a liturgia szempontjából nélkülözhetetlen művet.

Szathmáry az úrvacsorai szertartást szintén igen hézagosan írja le. Gyülekezeti ének után jött a Kyrie, majd a Gloria, melyre a kar hosszú énekkel válaszolt. Azután imádság következett, majd beszéd, mely előtt

a kar ezt énekelte: „Hálát adjunk mindnyájan!" Vagy ezt: „Jer, mi kérjünk Szentlelket!" A beszédet a hitvallás követte, amit a gyülekezet énekelt. Szathmáryt a szertartásnak csak a kath. miséhez való hasonlósága kötötte le, holott az istentisztelet menetének pontos közlésével nagyobb szolgálatot tett volna az egyháztörténetnek. Így a szertartásból csak ennyit közöl:

Lelkész: Mind örökkön örökké dicsérjük az Uristent!
Kar: Ugy legyen!
Lelkész: Uristen legyen veletek!
Kar: És a te lelkeddel!
Lelkész: A mi szivünk ájtatos legyen!
Kar: A felséges Uristenhez!
Lelkész: Hálákat adjunk a mi Urunknak és Istenünknek!
Kar: Méltó ez és igaz!

„Erre a pap hosszú éneket mondott maga, mire a kórus a kath. egyházban ma is használt gyönyörű Sanctust énekelte".

Ezután jött a commemoratio, consecratio és a distributio, mely előtt azonban a lelkész térdelve imádkozott és a Miatyánkot is elmondta. A szertartást hálaadás és áldás zárta be.

Van az egyetemes evang. egyház levéltárában egy tót *Agenda Ecclesiastica Slavonica* 1734-ből, amely az előszó szerint a Mecklenburgban 1581-ben megjelent német Agenda alapján készült. Ebben a következőket találjuk.

A vasárnapi istentisztelet menetében nincs nagyobb eltérés a mostanitól.

A keresztelés beszéddel kezdődött s az első kérdés itt is az: Mi legyen a gyermek neve? Ennek megmondása után a lelkész a gyermek homloka és melle felett a kereszt jelét adta és megáldotta őt: „Vedd a szent kereszt jelét homlokodra és melledre annak bizonyságául, hogy a megfeszített Jézus Krisztus nevében kívánsz megkereszteltetni és hogy az ő keresztes zászlója alatt, mint új ker. keresztesvitéz, teljes szívedből életed végéig harcolni akarsz az ördög, a világ, a bűn és a saját tested ellen."

Ezt követte az imádság a gyermekért, beszéd a keresztség mibenlétéről és áldásairól. A Miatyánk után jöttek a szokásos kérdések, a részekre tagolt Hiszekegy és a keresztelés háromszori leöntéssel és keresztvetéssel. Áldás.

Az úrvacsora kiszolgáltatása egészben a mai szokás szerint történt, de a kérdések közt ez is ott van: „Hiszitek-e, hogy a megszentelt kenyér és bor színe alatt az Ur valóságos testét és valóságos vérét veszítek?"

A házasságkötés igen hosszadalmas. Előfohász után beszéd, kérdések, intés, kioktatás, újabb kérdések, eskütétel, gyűrűváltás, végre összekötés: „Mint az Ur szolgája, hivatalom erejénél fogva megerősítem a ti házasságtokat az Atya fiú, Szentlélek nevében. Amen. Amit az Ur egybe-

szerkesztett, azt ember el ne válassza!" Ezután térdelve imádkoztak és az áldást vették.

A délutáni istentiszteletnél az Irás felolvasását és magyarázását ének és imádság előzte meg és követte.

Az éneklendő részek az Agendában kottázva vannak.

A legértékesebb Agendák közé tartozik az u. n. *Kereszturi Agenda,* melynek teljes címe: „Agenda, azaz: Szent-Egyházi cselekedeteknek avagy Szentségeknek és egyéb egyházi Szolgálatok ki szolgáltatásának Modgya. 1598-ban adták ki latin előszóval Seniores Johannes Reczes, Georgius Tokoysh, Leonhardus Widos, Stephanus Klazekovits." Vas, Zala és Somogy megyéknek szólt.

A könyv megírását ezzel okolják meg: „Mivelhogy ez eloet valo üdoekben migh meg az Caluinus veszedelmes tudomannianak hintegetoey el nem szakadtanak vala az Annia zent egyhaznak eloe tagiatul, minden egyhazi zolgalatokban sok zur zauar, sok vizhauonias sok egyenetlensegh talaltatot, it az mi hazankban valo egyhazi rendek koezoet az hiueknek nagy botrankozasual: nem akartok ezt az vizhaltato egyenetlenseget touab el zenuedni az mi gyuelekezetinkben (kiualtkepen minek vtanna immar Istennek segetsegeboel egieb vetekedesoek is kedues egyiesegel megh szüntenek legyen koezoetuenk), hanem oezuoe gyueluen es Istenünket buzgo lelekel segetseguel hiuan, irtok koez akarattal ezt az Agendat, az az az Sacramentumoknak es egieb egyhazi zolgalatoknak ki zolgaltatasanak igaz modgiat." stb.

„Az Köröztseg szentsege ki szolgaltatasanak modgia: Eloeszoer kerdgye meg az minister az komakat, miert hoztak az gyermeket. Minek vtanna felelnek, hogy koeroeztoelni hozták: kerdgye meg üket az neueroel kinek akariak koeroezteelni: es minek vtanna erre is meg felelnek igy zollyon nekiek ... (Felhívás imádkozásra). It allion terdre az minister az ielen valo szemelliekel, mondgya el az koeuetkoezendoe imatsagot: ... Ez vtan terdreül foel keluen illienkeppen zollion: Halliuk meg immár az Vrnak igéibol, minemu boechuletben legienek az mi Vrunk Istenunknel az germechkek es minemu gondgya legjen az Christus Jesusnak ü rolok.

Márk 10, 13—16 magyarázata után imádkoznak.

It ismeg terdre allion az minister es az ielen valokkal egyetemben ez koeuetkoezendoe koenioergest es az Miattiankat mondgia el ...

Terderoel feel keluen az koeroeztoeloe, kerdgie meg az minister az komakat ezt monduán: Kiuanniatoke hogy az germechke az szent koeroeztsegnek altala meg zabadullion az ü vele sueletet vezedelemeboel es uyonnan szueletessek es az menniei oeroeksegben be iktatassek? — Ismet kerdgye az minister üket: Fogadgiatoke azt az germechkenek kepeben hogy az Istennek akarattiabol es segetsegebuel ellene all az oerdoegnek minden ü chelekedetinek es igiekoezetinek?... Ismet kerdgye a minister üket: Fogadgiatoke azt, hogi az Istennek segetsegeuel ellene all ez vilagnak es annak minden keuelsegenek?... Ismet kerdgye

az minister üket: Fogadgiatoke azt is hogy az Istennek segetsegeuel ellene all az ue testenek minden gonosz kiuansaginak es indulatinak?... Touabba illien kerdest tegien az minister az giermeket neuen neuezuen: Az mi Vrunk Christus Jesus ez szentsegnek szoerzoeie Joh. 3. azt mondgia: Valaki hizen es meg koeroeztoelkoedik ez iduoezül: Kenlek azokert N. Hizze egy Istenben stb.

Négy tételben teszi fel a kérdéseket, melyekre a komák felelnek.

Annak Vtanna kerdgie az minister neuezuen az germeket: N. Akarze meg koeroeztoelkedni?... Ez vtan az minister koeroeztoeluen az germeket ezt modgia: N. En koeroeztoellek tégedet Attianak es fiunak es Szentlélek Istennek neueben.

Touabba igi imatkozzék az minister... Ezek vtan illienkeppen intse az minister az komakat...

Vegezetre illien aldast mondgion az minister: Aldgion meg minket at Attia Vr Isten. Eorizzen meg minket az fiu Vr Isten. Szentellien meg az Szentlelek Vr Isten az igaz hütben, hogy ennek altala az menniei boldogsagnak eroekseget birhassuk es vehessük mind oeroeken oeroeken. Amen.

Ezután a gyermekágyas asszony avatását mondja el: Beszéd, ima, áldás.

Az vy hazasoknak Isten törvenie szerint valo oezuee szenteltetesenek roeuid modgya. Az minister allassa eloe az hazassagra menendoe szemellyeket es az szerzoektül kerdgye meg ha felelneke az hazassagra menendoe zemeliek feloel, hogy masnak magok kiuül hütoeket nem adtak. Mikor errül meg felelnek az vtan igy zollion koezoensegessen... (Felhívás imára.)

It terdre aluan mondgia az mi Attiankot... Ez vtan teretuen bezedet az hazassagra menendoe zemellyekhez illyenkeppen szollion:...

It az minister meg zolétuán a ferfiat idgy kerdgie meg ütet: Io attiamfia N. Vram Aakarode ez Jambor zemelt az N. azzont Istennek toeruenie szerint oeroek hazas tarsul hozzad venned?... Ismeg kerdgie az minister az ferfiat: Emlekoezoele rola hogy ha valakinek ez Jambor zemelli kiuül adtad hütödet?... Ezenre kerdezze meg az minister az masik zemelt is es minek utanna azis meg felel, modgia nekiek: fogiatok edgy mas kezet es mond vtannam az eskueuest te ferfiu: Isten teged vgy segechen, ki Attia, fiu, zentlelek edgy bizoni Isten, hogy ez Jambor zemelt, az N. azzont szereted es Isten parancholatia szerent Jambor hazas tarsul hozzad vezed, holtodig holtaig el nem hagiod sem szegensegében, sem betegsegeben, sem semmi fele niomorusagban: Isten teged vgy segellien.

A menyasszony esküje csak annyiban tér el a vőlegényétől, hogy a nő „hozza megi" és a nyomorúság szó helyett „niaualaiban" szót mondott.

It legyen az giuroe valtas melli meg leuen az minister azt mondhattia Melli tiztak es boechueletessek az giuroek es mint azoknak se-

hul vegek nints, azonkeppen az ti zeretetoekis veg nelkül valo legyen, tiztak es boechueletessek legyetek mint Isten eloett s mind ez vilagi emberek eloett. De vagy lezen az gürü valtas vagy nem, idgy zollion az minister az ielen valo koesseg eloett: Miuel hogy ez ket tizteletes zemelli Isten toeruenie szerent oeroek hazassagban akarnak egymassal elni es lakni es azt kezeknek oezue fogasokal es hütockkel (ha guerue valtas lezen eztis hozza adhattia: Es ennek ieleuel az guerueuel) ielentik es valliak mind Isten eloet s mind az ü aniazentegy haza eloet es azt senki sem ellenzette, azert enis Istennek akarattiabol az ue kepeben az ü zent aldomassaual oezuee koetoem üket Attianak es fiunak es szent leleknek neweben, hogy akiket Isten oezvoe szerez, azokat ember el ne valaza.

Ezután imádság jön a Miatyánkkal.

Terdrul fel keluen az minister igy aldgya meg az vij hazasokat: Algion meg titeket az Attia Vr Isten, megh oerizzen az fiu Vr Isten es meg vilagosichon az szent lelek Isten, maradgion meg raitatok mind végig az ü irgalmassaga s mennyei aldomassa. Adgion koezitekben bekesseget egy mashoz valo igaz zeretettoet, tizta es fedhetetlen eletoet, Isten feloe fiakat es leaniokat, Adgyon tiztesseges es iduoesseges eloe menetoet, iduoesseges kimulast es oeroek eletet, Amen.

Az asszonyavatás beszéddel, imával és áldással történt.

Az közönseges gionasnak oldozatnak es az Vr Vachoraia ki zolgaltatassanak roeuid modgia: Igy zollion az minister az giono zemellieknek koezoensegeskeppen, eloe allatuan üket... Beszéd után: It terdre allion az minister az giono zemellieckel es vgy mongia el ezt az confessiot velek:...

A gyónó ima után a ma is szokott négy kérdést tette fel a lelkész.

A feloldozás így szólt: Ez igaz toekelletes es alhatatos huetben es iora valo igiekoezetoetoekben tarchon meg benneteket az foelseges Isten az ti eletoetoeknek vtolso vegeigh. En peniglen, ki az Euangeliomnak hirdetesere valaztot zemelli vagiok, az Christusnak parancholo engedelme szerent, ahol azt modgia: Valakiknek meg bochattandgiatok buenoeket ez foeldoen, meg leznek bochatattua meniekbeis, es valakinek meg tartandgiatok buenoeket ez foeldoen meg leznek tartuan meniekbenis, mondom ez zerint tinektek, kik az ti boenoetoeket meg ismertetoek zantatok es bantatok es az Jesus Christusban egy iduoessegtekben hiztek, az thi hitoctoek zerent hirdetem minden buenoetoeknek az attia Istentnek Zent fiaert meg bochanattiat, hogy oldozuan legictek meniben es foeldoen Attianak es fiunak es szent leleknek neueben.

Ez vtan igy zollion az minister az giono zemellieknek: Imar iarulliatok az Vrnak aztalahoz az ti goenge hütoetoeknek eroesetesere es iduoesegtoeknek meg pechetlesere. De...

Itt a lelkész az úrvacsora jelentőségét fejtegeti, majd elmondja a

Miatyánkot. Itt az Agendából egy levél hiányzik, de a szószerint másoló „Samarjai Agendából" megtudjuk, hogy a szeretet igéit mondta el a lelkész.

E vtan hija eloe üket az minister es ezt modgia: Jvietek eloe immar es mind vegig meg variatok egimast koezoenseges haladasnak okaert. Idgy zoluan oztogassa mindenkinek az egez Sacramentomot az minister s leg eloezoer az Kenyeret aduan ezt mondgia mindenik zemelly eloet: Vegietek, egietek ez az mi Vrunk Jesus Christusnak zent teste, ki ti erretetoek halalra adatot. — Aduan az bortis ezt modgia: Vegietek es igiatok ez az mi Vrunk Jesus Christusnak zent vere, ki az ti büneiteknek el mosasara ki ontetot.

Minek vtanna el oztia mindeniknek illienkeppen zollion:... hálaadó ima, Miatyánk, áldás: Az mi Vrunk Jesus Kristusnak szent Attia aldgion meg az ü Zent fianak loelkeuel bennetoeket, tarchon megh mind vegig toeroedelmes szueben, igaz hütben es neuelien minden menniei iokban az oeroeke valo eletre.

Az Agendát Az beteg ember vigastalasanak és Communicaltatasanak modgia zárja be. A beszéd után a lelkész a következő kérdéseket tette fel:

Fainake theneked ziued zerent az the büneid? — Hizede hogy az mindenhato Isten az the beneidet meg bochattia kegelmebuel az Jesus Christuert az ü zerelmes fiáért? — Megh bochiattazze ziued zerent azoknak, az kik meg bantottanak tegedet? — Vagione io zandekod az buenoeknek el hagyasara es eltednek meg iobbettasara? — Hizede hogy az oldozatban am mikeppen hirdettetik az buenoeknek bochaniattia azonkeppen valoban megis bochiattatnak azok.

It az minister az beteg feiere teuen kezet, imigien zollion: Az mint hiz vgy legyen theneked. En vgy mint az Euangeliomnak hirdetesere valaztot zoemel az mi Vrunk Jesus Christusnak hagiasabul hirdetem neked minden bueneidnek bochianattiat es meg zabadultnak mondlak tegedet minden the bueneidtuel, Attianak es fiunak es zent lelek Istennek neueben. Amén.

Ezután jön a beszéd, Miatyánk, szereztetési ígék, kiosztás, beszéd. Mint érdekességet, kiemelem, hogy ez az egyetlen beszéd, amelyben Luther Kiskátéjára hívatkozás történik. A háladó ima után áldás fejezi be a szertartást.

A *„Kereszturi Agendával"* azért foglalkoztam ilyen nagy részletességgel, mert a híres *„Samarjai Agenda"* ennek csak egyszerű másolata. Két áldás kivételével az egész könyv szószerint egyezik. Jellemző, hogy még a latin és a magyar előszót is szószerint lemásolták, csak az aláírók neveit cserélték ki. Ez Agenda egyetlen példánya az Akadémia könyvtárában van. Címlapja kézzel van írva s rajta nem 1598, hanem 1612 áll. Közben is hiányzik néhány nyomtatott oldal, de azokat kézírással pótolták, kivévén azt a levelet, amelyben a szereztetési ígék voltak. A Samarjai Agendából azonban ennek szövegét is pontosan is-

merjük.

Nem tartom lehetetlennek, hogy a rózsahegyi zsinaton kilátásba helyezett Agenda a Kereszturi volt. Nincs ugyanis tudomásunk, hogy közben valami más Agenda is jelent volna meg. Tekintélyét az is mutatja, hogy ötven évvel később még mindig nem új Agendát készítettek, hanem ezt nyomatták le szószerint.

A *Samarjai Agenda* teljes címe ez: Agenda, azaz Szent-Egyházi Cselekedeteknek avagy a Szentségeknek és egyéb Egyházi szolgálatok kiszolgáltatásának modgya. Egyházi kanoninkal eggyütt. Samariában. 1650. A latin előszót Gregorius Musay superintendens, Stephanus Lethenyei, Benedictus Schemptzi, Johannes Miklósi írták alá. Itt is ki van emelve, hogy az Agenda Sopron, Vas és Zala megyék számára készült. A Samarjai Agenda végén a kánonok is megvannak. Címük: Canones az az az Egyházi Szolgak eletnek Tisztinek és tisztesseéges magok tartásának Regulái. 1650. Ezek közül csak a XXXIV. szól az istentisztelet tartásáról, de az is csak a köteles voltát emeli ki.

Meg kell jegyeznem itt is, hogy ahol ue vagy oe van a szövegben, ott az eredeti szöveg egyszerűbben és könnyebben olvasható, mint az ilyen leírás. Másképpen azonban ezt a sajátos írást jelezni nem tudtam, mint a két betű egymásmellé helyezésével.

Itt kell megemlítenem azt is, hogy a legrégibb magyar énekeskönyvet *Gálszécsi István* írta és adta ki 1536-ban. Töredékeit *Erdélyi Pál* ismertette a *Magyar Könyvszemlében* 1887-ben. Ennél többet nyujt Szathmáry József tanulmánya a Prot. Szemle 1892. évfolyamában, de az istentisztelet fejlődése szempontjából itt sem kapunk sokat.

Fabó András Okmánytára 1859. I. 78—84. lapjain a lelkészavatásnak 1613-ban megállapított módját közli. Mint liturgikus cselekvény, ez is érdekel bennünket.

A szertartás Veni Sancte éneklésével kezdődött, mely után az avató (ordinans) énekelve szólt:

Emitte Domine Spiritum tuum et creabuntur. Allelujah!
Chorus: Et renovabis faciem terrae. Allelujah!
Ordinans: Oremus... Chorus: Amen.
Ordinans canat: Christus traditus est pro peccatis nostris.
Chorus: Et resurrexit propter justifcationen nostram. Allelujah!
Ordinans: Oremus... Chorus: Amen.
Ordinans canat: Cor mundum crea in me Deus. Allelujah!
Chorus: Et resurrexit propter justificationen nostram. Allelujah!
Ordinans: Oret... Chorus: Amen.

Ezután kérdéseket intéztek a felavatandókhoz a hitvallás, a téves tanítások megtagadása, a tisztség betöltése dolgában. Erre kapták az áldást: „A mi Urunk Jézus Krisztus tehát, mint lelkünk legfőbb pásztora és felvigyázója erősítsen meg és tartson meg titeket kegyelmesen e hitetekben, hitvallástokban és keresztyén feltételekben."

Erre jött az avató beszéd. Utána megkérdezte az avató, hogy a

beszédben vázolt munkát vállalják-e és készek-e erre az esküt letenni? Az eskületétel után kézfelvetéssel felavatták a jelölteket, majd lelkészeknek nyilvánították és végül az avató superintendens megáldotta őket. Ezután mindnyájan térdenállva imádkoztak. Az imádság után a superintendens felhívta a jelenlevő espereseket, hogy ők is fogadják el és nyilvánítsák a jelölteket lelkészeknek és Thess. I. 5. és Zsid. 13. alapján munkatársaiknak. Azután ismét imádkoztak a Miatyánkot is elmondván s befejezésül a Te Deumot énekelték el.

Talán nem lesz érdektelen, ha *Kis Bertalan* superintendens 1625. június 2-án letett hivatalos esküjét is szószerint közlöm:

„Ego, Barth. Kis, Dominorum Ministrorum in Comitatibus T(renchen) et T(uroc) degentium Superintendens, IURO coram Deo vivo, Patre Filio et Spiritu Sancto, ac promitto quod ego in vita mea nullam aliam doctrinam docebo et promovebo publice vel privatim, praeter eam, quae Scriptis Propheticis et Apostolicis centinetur, qua in Confessione Augustana Caesari Carolo V. Imperatori Augustae Windelicorum Anno DNI MDXXX exhibita in Formula Concordiae comprehensa habetur quam consensionem ut et Dni Seniores et Dni Ministri curae meae commissi profiteantur ac doceant diligenter et serio invigilabo et curabo: Denique ecclesiarum Ministris et toti gregi a me depetenti adjuvante me Spiritus gratia sic studebo, uti bonum ac fidelem animarum pastorum et Verbi Divini praeconem decet, leges item tam contubernorum singulorum comitatuum et districtuum Dnis Magistris, quam Mihi in hoc officio Superintendentis praescriptas observari facere easque manu tenere adnitor. Haec omnia ut pro mea Virili adimplere possim, ita me Deus adjuvat, Pater, Filius et Spiritus S. et fides mea christiana. Amen.

Bruckner i. m. I. 160—165. vázolja *Lám Ambrozius Sebestyén* késmárki lelkésznek 1588-ban kiadott németnyelvű énekeskönyvét. Ennél azonban tanulmányunk szempontjából sokkal jelentősebb az 1632-ben megjelent *Leibitzi Énekeskönyv,* amelyben a Te Deum és a vasárnapi Kyrie is megvan.

A Kyrie ez: Jesu Christe du Sohn des lebendigen Gottes, erbarm dich über uns Alleluja, alleluja!

Adventben: Der du ein Richter zukünftig bist, erbarm dich ...

Karácsonykor: Der du ein wahrer Mensch geboren bist, erbarm ...

Böjtben: Der du für uns am Kreutz gestorben, erbarm ...

Husvétkor: Der du von Todten aufgestanden, erbarm ...

Pünkösdkor: Der du den Heyligen Geist gesand hast, erbarm ...

Szentháromságon és utána: Der du sitzest zur Recheten des Vaters erbarm ...

Antifonák és responsoriumok:

Adventben: Tauet ihr Himmel hernieder! Alleluja!
Und ihr Wolken regnet dem Gerechten! Alleluja!

Karácsonykor: Das Wort ward Fleisch und wohnet unter uns. (Alleluja!
Und wir sahen seine Herrlichkeit. Alleluja!
Böjtben: Errette mich, mein Gott, von meinen Feinden
Und schütze mich für denen, so sich wieder mich setzen.
Husvétkor: Der Herr ist auferstanden aus dem Grab: Alleluja!
Der am Kreutz den Tod gelitten hat: Alleluja!
Áldozókor: Gott führet auf mit Jauchtzen. Alleluja!
Und den Herr mit Posaunenschall. Alleluja!
Pünkösdkor: Die Jünger redeten in allerlei Sprachen, Alleluja!
Die grossen Taten Gottes, Alleluja!
Szentháromságon: Wir loben Gott, Vater, Sohn und heiligen Geist. (Alleluja!
Und preisen ihm von nun an bis in Ewigkeit!
Nach diesem in gemein:
Stehe Herr auf und hülf uns!
Und errette uns um deines heiligen Names willen!

Vitán fölül áll, hogy a magyar liturgia története szempontjából a legértékesebb mű *Geleji Katona István Öreg Graudálja.* Van benne 2 auditoria, 254 antiphonia, 14 benedictio, 4 canticum, 77 hymnus, 4 invitatorium, 12 introitus, 1 kyrie puerorum, 8 lamentatio, 1 nagy litánia, 2 passio, 7 praecatiuncula, 15 prosa, 151 zsoltár, 10 responsorium, 10 versiculus, továbbá az apostoli és az Athanasiusi hitvallás és az Oratio Jeremiae proph. A kották is benne vannak, az akkori szokás szerint négyes vonalon.

A hatalmas könyv teljes címe ez:

Az keresztyéni Vedvoezitoe Hitnek egy nyomban jaro igazsagahoz inteztetett ekes rhythmusu Hymnusokkal, prophetai lelektoel szeresztetett szent Sóltárokkal, oervendetes notáju Prosakkal és toebb sok nemue, szueletett nyelvuenkre fordittatott lelki Ditséretekkel és esztendoetszaki templumbeli kegyes caeremoniákkal toekelletesen meg toeltetett oereg Gradval, melly mind az elsoe forditásban vagy ujonnan való szeresztetésben, s mind penig az egy exemplárból másban való irattatásban esett fogyatkozásoktol szorgalmatoson meg tisztogattatott és sok hozzá kévántatott szuekséges részekkel meg oeregbíttetett. Keservei (Keserüi) Dajka Jánosnak és Geleji Katona Istvánnak, Erdély orszagaban levoe Magyar Keresztyén Reformata Ecclesiáknak Puespoekinek és az Gyulafeiervarnak Lelki Pasztorinak fáradtságos munkájok által. Es elsoeben az bólog emlekezetue Felséges Bethlen Gábor Fejedelem Urunknak gondviseléséboel ez itt való Feiervari Ecclesiabéli Szólgálatra kézzel nagy oereg boetuekkel iratott. S mostan immár Isten kegyelméboel, annak székiben ueloe kegyelmes Urunknak Rakoci Gyoergy Fejedelmuenknek keresztyéni szorgalmatoskodásából az Istennek ditsoeségére és az Christusnak az Magyar nemzetségben lévoe Ecclesiáinak koezoenséges javokra még az irottnál is sokkal tellyessebben és tisztábban ki nyo-

matott. Gyula Feir-Varatt az Igenek meg testesuelése után MDCXXXVI. Esztendoeben.

A műhöz maga a fejedelem írt előszót, melyet sajátkezű aláírásával is ellátott. Az Akadémia könyvtárában lévő gyönyörű példány eredetileg a gyöngyösi ref. egyházé volt, amint az a könyvre fel is van jegyezve. A második előszóban igen hosszadalmasan a szerző elmélkedik az istentisztelet tartásának módjairól s különösen a zene használatának lehetőségeiről. Beszél az egyházi közénekről is, de sajnos, az istentisztelet menetét nem írja le. Az énekről azt mondja: „Az szájjal és szóval való dítsoeutésnek két nemei vagynak. Mert az avagy figurás avagy penig simplex. Az figurás ének tisztelet az, amikor az énekloek nem mind az tsak azon egy tonuson és tenoron viselik szavokat, hanem mind más más kueloemboezoen, leg alább hat felén, imez syllabak szerint: vt, re mi, fa szo, la, az mellyet koez néven, az vékonyabb és fentebb járó tonustól Discantnak neveznek. Ezt is én magában nem otsárolom, mert igen szép mesterséges, boelts találmány, — de az templumokhoz és az Isteni szógálathoz szintén ollyan illetlennek és haszontalannak alitom és állatom lenni, mint az szerszámos musicát vagy orgonázást."

Ebből nyilván megállapítható, hogy a többszólamú karének széltében szokásos volt. Katona azonban ennek is olyan ellensége volt, mint az orgonának, amit a református egyházakba sokáig nem engedtek be. A gyülekezeti ének dolgában azonban Katonának is más volt a nézete: „Hasznai és végei ennek a kegyes szerzetnek sok félék, legfoebb pedig azok koezoett az Istennek ditsoesége, amelly ez által sokkal tettetesbé és tuendoekloebbé tétetik. Mert sokkal nagyságosb és pompásb az a ditséret, az halgatóknak sziveiben is nagyobb figyelmetességet és álmélkodást szerez, amelly rhythmusokba foglaltatván fen szóval, ékes ének nótával hirdettetik, annál az melly tsak lassu szóval leppegve beszéltetik." Mivel pedig a szerző azt tapasztalja, hogy a latinból fordított énekeket „az mi boldog eleink az Pápistaságból való kijoevetelek után, az mint egy elsoeben ollyan hirtelenséggel, az Euangeliumi vallásnak egyuegyue szelídségéhez képest a Reformationak elsoe ueszoegében lehetett, az Deákból Magyarra elég illendoeképpen forditottanak, de osztán eggyik exemplárból másokba való sokszori által s meg által irattatások miatt koezzéjek sok tapasztalható és elszenvedhetetlen fogyatkozások oegyeledtenek, az exemplárok is egymással sokban nem egygyeztenek, mert az énekek egyben sokkal toebbek, s kueloembek valának mint másban... Nem ohattam néhányszor szó nélkuel Udvari Papságomban is némelly fogyatkozásokat és illetlensigeket, hanem az idvoezuelt Praedecessoromnak, Keseruei Dajka János Vramnak, az Erdélyi Orthodoxa Ecclésiának akkori ditséretes Puespoekjoeknek, az Isteni szólgálat után rebesgettem, jelengettem és eloette mint egy ujjal szurdaltam, mellyeket oe kegyelme is meg ismervén és az jobbitást szuekségesnek lenni ítélvén, addig ostromlám egyszer is mászor is ra-

tioimmal, hogy reá vevé magát az reformálásra, kéváván az én segítségemet is s meg indula boldogul benne s a Hymnusokat igen szép Magyarsággal (mert jeles Magyar ember vala) egygyezoe végzoedésue rhythmusokra (mivel az ének szerzésben is volt módja) az Deák exemplárok szerint meg igazitá ... az iminnen amonnan Városokrol, még onnan kuovoel Magyar-országból is bé kéregettetett Gradualokból az miénknek hijját ki potolta és ki toeltoette."

A továbbiakban elmondja a szerző, hogy alig jutott el a munka a H betűig, Dajka János meghalt s így ő volt kénytelen befejezni a nagy művét. Bevallja, hogy sok responsoriumot, versiculust, benedictiot és áldást maga szerzett úgy, hogy „az irott Graduált negyed részényinél toebbel oeregbitettem és fél részént valóból toekélletes egészé toettem."

Ime így készültek akkor az Agendák és az énekeskönyvek. Még akkor is sok volt a kézzel írott szertartási könyv.

A templomi éneklésre vonatkozólag helyénvalónak tartom, hogy a pesti evang. magyar egyház orgonásának, *Králik* Jenő zenetanárnak következő szakszerű véleményét ideiktassam:

„A legrégebbi evangélikus korált nem az orgona vezette, hanem az énekkar adta elő úgy, hogy a koráldallam, a cantus firmus a tenor szólamban volt (tenere). A többi szólam az akkori 15. és 16. századbeli gazdag ellenpontozatos stílusnak megfelelően polifón módon fonta körül a tenor koráldallamát. Ekkor még orgonakíséret nem támasztotta alá a gyülekezeti éneklést. Ilyen módon tartalmazza az evengélikus korálokat *Walter Kirchenchoralbuch*-ja (1524.). Később a koráldallam felkerül a tenor szólamból a felső (supremus) szoprán-szólamba s a többi szólam egyszerű hármasokból álló homofón kíséretét nemsokára átveszi az orgona; a szoprán szólamot pedig maga a gyülekezet, mint közéneket.

Nálunk Magyarországon mind a két fajta éneklés meg volt. Az egyetemi könyvtárban egy fatáblás, töredékes *antiphonárium* már 1525-ből közöl egy, középkorú organumhoz, vagy diszkant-hoz hasonlítható kétszólamú éneket. Erre utal *Geleji Katona István* 1636-ban megjelent Öreg Graudálja is, ahol az előszóban a karénekről szól.

A külföld ilyen irányú egyházzenei munkái nálunk is hamarosan elterjedhettek. Sajnos, elődeink, főleg a reformátusok, nem értékelték ezt a többszólamú művészi karéneklést, hanem azt, mint a fenn idézett előszó más helyén olvassuk, haszontalannak s oktalannak tartották, ahol egy szót soká „elhajtanak" s nem érteni a szöveget. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy még ma is olyan szegények vagyunk liturgiai érzékben s nem tudjuk Luther liturgiai elgondolásait magunkévá tenni.

Amikor a karének szerepét a gyülekezet vette át, a reformáció első éveiben sok evangélikus gyülekezeti énekre volt szükség. Egyrészüket a német korálköltészet részben népi dalokból, részben egyházi zeneszerzők új szerzeményeiből adja; más részüket hazai katholikus népénekek alkotják, melyek közül csak a dogmatikai szempontból meg nem felelőket látták el más szöveggel. A katholikus gyülekezet ebben az időben

már szintén énekel magyar nyelven. (Lásd I. Ferdinánd 1564. évi rendelkezését, melyben megengedi, hogy bizonyos responsorium s hymnus magyarul énekeltessék.)

A német és latin szöveg lefordítása, vagy a magyar szöveg megváltoztatása a dallamok ritmikai beosztását is befolyásolta s azt sok helyen megváltoztatta. Sokszor nem is ismerték az eredeti dallamot. A győri *Uj Zengedező Mennyei Kar* 1743-ban az előszóban ezt írja: „A németből magyarra fordíttatott énekeknek nótáit sem tudtuk eleintén . . ." Ez zel magyarázható azután, hogy a németből hozzánk került koráldallamok néha annyira elferdített formában élnek köztünk még a mai napig is. Az 1524-ből való Luther-féle „Mi hiszünk mind egy istenben . . . (Wir glauben all . . .)" *Geleji Katona István Öreg Graduáljában* meglepően fedi a német eredeti korál első s utolsó sorát; míg a közepe más dallamot mutat. (Lásd Gelejinél Symbolum apstolicum cím alatt a 164 oldalon.) Különben maga az egész Öreg Graduál a gregorián antiphonákkal, hymnusokkal, gyermekek énekkarával az evangélikus zene régi liturgiai gazdagságát s Luther Márton liturgiai felépítését körvonalazza, melytől mi már annyira eltávolodtunk.

Ennek a régi magyar evangélikus istentiszteletnek liturgiai gazdagságáról ír *Bartalus István* is: A felsőausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratairól és nyomtatványairól szóló jelentésében. (1870.) E művében a götweig-i Enchiridion (megjelent Mülhausenben) és a Lossius-féle Psalmodia (1553) alapján ír az evang. istentisztelet beosztásáról és liturgikus elrendezéséről.

Mindenesetre a legérdekesebb és a reformáció magyarországi fejlődésére nézve felette jellemző, hogy két református püspök által szerkesztett ilyen fontos szertartási könyvben, mint amilyen az Öreg Graduál, még teljesen a lutheri liturgia berendezése és a latin mise menete található. Ebből nyilván lehet következtetni, hogy a reformáció befogadása után száz évvel is, még a reformátusoknál is, megvolt a teljes liturgia. Hogy ennek elemei milyen sorban következtek egymásra, arról Geleji nem ad képet. Ő is nagy súlyt helyez azonban az Urvacsora rendes, ünnepélyes kiszolgáltatására. Erre vonatkozólag azt mondja: Prosa et Hymni Coenae administrationis tempore canendi. Hic cani possunt I. Prosa poenitentialis: Nagy siralommal. II. Prosa festi Trinitatis: Szent az Atya Isten etc. vide caerimonias Quadragesimales et Festi Trinitatis.

Szertartási részeket is közöl, még pedig kottázva. Az első: Sanctus Angelicus. Utána a Gloria in excelsis Deo. Ezt követte a Prosa: „Atya Istennek fia, Jesus Christus magas mennyből leszálla, testben öltözék miérettünk, halált szenvede hogy megváltana. Kinek drágalátos szent vére minket megmosogata, haláltul megmente, pokol torkát bézárá, Atya Istennek kedvében minket helyeztete. És kegyelmes beszédekkel minket ő hozzája híva, hogy csak ő volna minden bünösöknek kegyelmes megváltója. Dicséret az Atya Istennek, ki az ő szerelmes szent fiát érettünk áldozatra adá."

KÖNYVTÁR

Ezt az éneket azért közlöm, hogy nyilván álljon előttünk a prosa természete. Versbe nem szedett és rímmel el nem látott ének volt.

A prosát a himnus, vagyis a verses gyülekezeti ének követte. Ezek közlése után azt mondja Geleji: Possunt cani eodem tempore: Te Deum laudamus etc. Item: Symbolum Apostolicum: Mi hiszünk mind egy Istenben. etc. Ex ceremoniis Trinitatis. Peracta Coena D. Versiculi: Jol toettél veluenk buenoesoekkel, Irgalmas Isten, Dicsirtessél szent háromság Egy oeroek Isten.

Alius versiculus: Mennyetek el békességgel Vr Istennek áldottai. Minden koron dicsirjétek az ti szent Atyátokat. Hála légyen az Istennk, ki minket érdemuenk nélkuel fiává mind fogadott, csak az oe jóvóltából."

Ezután ismét himnust énekeltek.

Gelejinél az egyházi év heortologikus rendje is megvan. Minden ünnepre és minden vasárnapra más-más antifonát közöl a perikopák textusainak megfelelően. Közli azonban a református atyafiak zsoltárait is. Ugyanígy közöl minden vasárnapra való responsoriumot is.

Nagyon szépek az elbocsátó áldások:

Karácsonykor: „Hálát most adgyunk mindnyájjan az Vr Istennek, ki fia szueletésével megszabaditott oerdoegek hatalmasságából. Ennek illik hogy énekellyuek az Angyalokkal: Dicsoesség magasságban Istennek."

Urvacsora után: „Mennetek el Vr Chistusnak hue vendégi békességgel. Meg elégedvén lelketek szent testével vérével. Hálát adgyatok oe neki illy nagy jótéteményéért. Rendelvén életeteket oe szent toervénye szerént."

Imádság után: „Igaz Isten, ki nem hibász beszédedben, te igérted, Hogy meghalgatsz ha koenyoerguenk szuekséguenkben teneked. Halgass meg tehát ezekben, téged kéruenk, kegyelmesen. Add meg az mik jók minekuenk, szent fiadnak nevébe."

A beszéd végén: „Mindenható Atya Isten, ki szent igédben minékuenk Hirdetteted az mit kévánsz el hagynunk vagy koevetnuenk. Add érthetnuenk az mit hallánk s megtartanunk az mit értuenk, Életuenket is az szerén mindenben redelhetnuenk."

Geleji Katona István Öreg Graudálját csak a nagyobb gyülekezetek számára, 200 példányban nyomták ki. A kisebb gyülekezetek nem juthattak ilyen drága könyvhöz. Tehát nem is követhették utasításait, nem énekelhették énekeiket. A Graudált csak ott lehetett használni, ahol énekkarok is voltak. Ezek hiányát pótolhatta egy-egy ügyes kántor is. De már Geleji panaszkodik rájuk: „Egy részént az Cantoroknak ha nem tudatlanságoktól is, de restségektoel vagyon, hogy az Templumon kuevoel az Scholában az Deákságot és gyermekséget nem gyakorollyák és az nótákra meg nem tanittyák, hanem az Chorusban tsak néki kezdik s azomban az Deákság utánnok zenduelvén, ha magok jól tudnák is, az szájokból kivonszák, melly miatt gyakorta igen disztelen és az halgatók

előtt kedvetlen éneklést tesznek. Erre nézve avagy el kellene inkáb az kotás énekeket hagyni s csak egy tonuson járó koez notájukkal élni, avagy az Cantorok feloel kellene nagyobb gondviselésnek lenni. De mit mondjak? Ha olly izetlen akaratos emberek vagynak koezoettoek, hogy nem ér az emberséges ember véget vélek, hanem ottan szemben szoeknek véle, ha szólni kezd nékiek. Az ki nem ollyan, ne vegye az jámbor magára."

Ime a magyarázata annak, miért hagyták el lassanként a teljes liturgiát és liturgia néven miért maradt annak csak a csonkja maiglan az istentiszteleteknek oltári kis része.

A kéziratos Agendák egyik legérdekesebbje a soproni evang. lyceum könyvtárában van (Le 894 sz.), a kötési tábla szerint 1699-ből. Címe: *INI. Lutheránus Magyar Agenda,* az az Egyházi Szolgálatban való rendtartás a Sacramentomoknak és egyéb Egyházi szolgálatok kiszolgáltatásinak formáji.

Igen szép és jellemző példánya a kézíratos Agendáknak. Kezdetén „Ministerii Ecclesiastici Requisita Duplica" címen kánonokat és utasításokat közöl a lelkészek magatartására és szolgálata körére vonatkozólag.

„A sz. Keresztség ki-szolgáltatásának módja, formája." Első esetben olvassuk itt ezt az útasítást: „A' Minister Ecclesiae tartson Egyházikönyvet, mellybe írja a' keresztelésnek idejét, a' Gyermeknek, Szüléknek és komáknak neveket, ennek utánna így szóljon: Atyának, Fiúnak és Szent Lélek Istennek nevében légyen e gyermetskének meg-keresztseltetése. Amen."

Imára való felhívás után „térdre esvén az Prédikátor a komákkal együtt mondgya el a következő imádságot . . ."

„Ez után térdérül fölkelvén ajjenképpen szolljon (Márk 10 magyarázata) . . . Itt ismét a' Prédikátor térdre esvén a komákkal együtt igy fohászkodgyék . . ."

Erre jöttek a kérdések ebben a sorban: Kívánják-e, hogy a gyermek a szent keresztségben megszabaduljon veleszületett veszedelméből és újjászülessék és a mennyei örökségbe beiktassék? — Fogadják-e a gyermek képében, hogy az ördögnek, a világnak és a testnek ellene állnak? — Végül hivatkozva Márk 16, 16-ra most már a gyermektől kérdezi (de a komák felelnek) az apostoli hitvallás tételeit. Végül így szól: „N. akarsze így erre a' te keresztyéni hütödre megkörösztölködnöd?" A keresztelés után a lelkész a gyermeket megáldja, majd a komákhoz intézett beszéd után a gyermekért imádkozik és végül áldást mond, önmagát is belefoglalva: „Áldgyon meg minket stb."

„Az Gyermeknek Bába által való meg-kereszteltetéséről" szóló utasításban hangsúlyozza, hogy ez csak életveszedelem esetén történjék, amikor is „a' Bába asszonyok vagy a' kik a' jelen lévők közül értenek hozzá, két vagy három ember előtt, ugy mint a' keresztségnek bizonysága előtt elmondván a' Mi Atyánkat, körösztelték meg és a' keresztelő vévén mongya ezt: Én keresztellek tégedet Atyának, Fiúnak és Szent

Lélek Istennek nevében." Ezt érvényes keresztségnek kell tekinteni. Ha azonban a gyermek életben marad, a lelkész elé kell őt vinni, aki megkérdezi, hogyan történt a keresztelés és kik voltak jelen. Ezeket is kikérdezi és ha lehet, jóváhagyja a történteket. Ha a gyermek nem kapott volna nevet, azt megadja neki, ha kapott, azt az egyház részéről elfogadja. Azután Márk 10. alapján beszédet, imát és áldást mond. Ha a jelenvoltak nem tudnak világos és határozott tájékoztatást adni, akkor a gyermeket szabályszerűen meg kell keresztelni.

Azután le van írva a törvénytelen gyermekeknek, törököknek, tatároknak, zsidóknak és pogányoknak keresztelési módja, ami jóformán csak a beszéd tartalmában tér el a rendes kereszteléstől. Az egyik példában már Tízparancsolatról, a Hitvallásról és a Miatyánkról is kikérdezi a keresztelendőt.

Az egyházkelő asszony avatásának különböző eseteit írja le.

„A házasulandók három kihirdetésének módja után" az Uy Házasok öszve szentöltetéseknek avagy meg-esküttetésének módja" következő. Ima, beszéd után ezek a kérdések: Akarod-e stb. Adtad-e másnak hitedet? Erre következik a gyűrű-váltás intéssel. Az eskütétel itt is így szól: „Isten téged úgy segéljen stb." Ezek után a kezét az ő kezekre tévén összeköti és megáldja őket. Végül imádkoznak, a Miatyánkot is elmondván s azután jön az áldás.

Az *új asszonynak „a' gyülekezetbe való be-ajánlattatások módgya"* a mai szokástól nem tér el.

Azután a paráznák esketésére ad formát. Majd egy egészen szokatlan cselekményről szól e címen: *„Formula Excommunicandi"*. Ugyanis „az Anyaszentegyházban szokás volt a' nyilvánvaló szarvas czégéres vétkekbe esteket a' sz. Gyülekezetből ki-tiltanyi." A kitiltás úgy történt, hogy a hosszabb történeti bevezetés után a lelkész így szól: „Mivel penig, hív keresztények, a' mi Ecclesiankban is vagyon ollyan személly, ki félretévén az Istennek parantsolattyát, veszedelmes és kárhozatos vétekben részesítette magát (itt neveztessék meg a bűn) és ekképpen lelke ismeretét meg-sértette, Istenét meg-bántotta, az Anyaszentegyházat meg-botránkoztatta. Attyafiait meg-gyalázta és magát is meg-kissebbítette, azért én is, aki nem csak az Evangéliomnak hirdetésére, hanem a törvénynek élesítésére is választott személly vagyok, az Urtul nékem adatott hatalomnak méltósága szerint Ecclesianak Elejinek egyező akarattyokbul a' föllyebb elő-hozott régi keresztyéni szokást el-követem és ez Sz. Gyülekezetnek társaságábul kitiltom, nem örömömben, hanem nagy lelki fájdalmamban (nominetur persona excommunicata), hogy ide bé a' templomban ne járjon, senki vele ne társalkodgyék, senki néki ne köszönjön, az Ur penig sanyargassa testében mindaddig, míg Isten szerint való bánatra nem indul, melly szerezzen ő benne idvességre való meg-térést és így a lelke tartassék meg az Ur Jézusnak amaz napján. Amen." Ezután a Miatyánkot imádkozták el.

A *Modus Recipiendi excommunicatum* szerint a lelkész megfelelő beszéd után tudomásul adja a gyülekezetnek, hogy akit kiközösítettek, megtért, mert Krisztus őt „életének megjobbítására föll indította". Így veszik fel a gyülekezetbe: „Álly ide és hogy a' te igaz és képmutatás nélkül való meg-térésed annyival inkább mindeneknek nyilván légyen, engeszteld meg a' te Teremtő Uradat Istenedet, ki ellen vétettél és kövesd meg az Anyaszentegyházat is, kit meg-szomorítottál volt..." Az Isten és az egyház megkövetése után Respondeat Populus: „Az Ur Isten, kinek irgalmasságával rakva menynek földnek kereksége, légyen irgalmas kegyelmes tenéked keresztény Atyánkfia, fogadgyon magához tégedet, mint Dávidot, a' tékozló fiut, a bünös asszonyi-állatot és egyebeket is. A mi szivünket is penig a' keresztényi szeretetnek tüzével gerjessze föll, hogy tégedet, mint az előtt, ugy ez után is szivünk szerint szerethessünk. Ezt cselekedje mind az Atya Fiu és Sz. Lélek egy örök Isten." Ezután jött admonitio ad auditores, majd admonitio ad Personam conversam et receptam.

Más volt az eljárás, „ha a' nagy vétekbe esett Ember nem excommunicáltatott, hanem mindgyárt meg-alázván magát kész Ecclesiát követnyi, ijjenképpen viheti azt végbe egyházi ember után". Imádság után „a' Minister a' Megtérő Bűnöst ekképpen absolválja: „...én is a' keresztény Anyaszentegyháznak rendeltetett Szolgája értvén és látván a' te poenitentiatartásodat és életednek meg-jobbítására való igyekezetedet, minden e bűneidből s nevezett szerént paráznaságodból az Ur Jézus Krisztustól adatott hatalommal meg-oldozlak s fölszabadítlak tégedet mind menyen s mind földön Atyának, Fiunak és Sz. Lélek Istennek nevében. Amen. Kelly föl Atyámfia, meny el a Jézusnak nevében és meg-lásd, hogy ezután ne vétkezzél, meg-felelvén ide föllyeb tett keresztény hütödre való fogadásodnak."

„Az Közönséges gyónásnak, oldozatnak és az Ur Vatsorája ki szolgáltatásának módgya": előfohász után beszéd, gyónó ima, kérdések, feloldozás, utána hálaadó és könyörgő imádság. „Itt készítse el a' Minister mind a' kenyeret s mind a' bort és így szóljon: Immár járulhattok..." De előbb megmagyarázza nekik, ki és mi végből szerzette a szentséget és mi haszna van a vele való élésnek. Ezután jön a Miatyánk és a szereztetési ígék elmondása, mialatt a kenyeret és a kelyhet kézbe veszi. A kiosztás után hálaima és áldás fejezi be a szertartást.

Külön szól az Agenda *„Meg Gyónó Egyházi Embernek Absolváltatása s intetése módgyáról"* és pedig külön szóllítván meg si sit aequalis, és külön si sit superior.

A *beteg ember vigasztalásának* és úrvacsoráztatásának leírása után egy német nyelvű és a nem keresztyéneket ellátó keresztelő formula zárja be az Agendát.

Ugyancsak a soproni evang. Lyceum könyvtárában (Le 61. szám) van egy másik kéziratos Agenda is 1792 körüli időből. Címe: *Agenda,*

az az Szent Egyházi Cselekedeteknek avagy Szentségeknek és egyéb egyházi Szolgálatoknak ki szolgáltatásának módgya. A keresztelés itt is Márk 10. része magyarázatával kezdődött, ami után imádkoztak, a kérdések után jött a keresztelés, aminek végeztével „három ujjait az gyermeknek fejére tegye a Minister s ekképpen imádkozzék" ... Azután intőbeszédet tartott a komákhoz, velük imádkozott és megáldotta őket és a gyermekeket.

Az egyházkelő asszony avatása a másutt is szokásos.

„*Az uj házasoknak* Isten törvénye szerént való öszve szenteltetéseknek rövid módgya" azzal kezdődött, hogy „a' Minister legelsőbben is állassa elő a házasságra menendő személlyeket és ha történetből a Prédikáló székbül az Anyaszent egyháznak szokása szerént ki nem hirdetettnek, a' szerzőtül kérdgye meg, ha felelneke a' házasságra menendő Személlyek felül, hogy másnak magok kívül hiteket nem adták." Azután a Miatyánkot imádkozták, mire jött a beszéd, azután a szokásos kérdések. Itt volt a gyűrű-váltás és azután az eskütétel, mialatt a felek egymás kezét fogták. Ez az Agenda közli a későbbi Agendákban található esketési formula magyarázatát: *„Isten téged ugy segéllyen (Ubi sponsus: Isten engem ugy segéllyen)"*. stb. Eskütétel után jött az összekötés, azután imádság és áldás.

A többi szertartás leírásában semmi szokatlant nem találunk.

Vannak még az Agendában halotti prédikációk után mondandó imádságok, esteli ajánlások, reggeli és estéli imák, prédikáció utáni imádságok, néhány ünnepi ima, köztük az 1790—1791. évi vallásszabadság ünnepén mondott imádság s végül pár halotti ima és egy katekizáció előtt mondandó verses fohászkodás.

A dunántúli szuperintendencia 1831-ben új Agendát adott ki: *„Agenda,* az az Egyházi Hivatalbeli Foglalatosságok módja" címen. Ebben a közönséges istentisztelet leírásával kapcsolatosan azt a kijelentést olvassuk, hogy „a gyülekezeteknek különbözősége miatt általános törvényt szabni lehetetlen". Ez az állítás ma is megáll, de teljesen érthetetlen, mert egy egyháznak kell annyi erejének és bölcseségének lennie, hogy az ilyen fontos ügyet sem a gyülekezetek szabad tetszésére, sem a lelkészek szeszélyére nem hagyja, hanem a sokféleségben egységet teremt.

„Az istentisztelet elkezdődik ezen adjutoriummal: „Uram Isten, szentelj meg minket..." vagy az énekeskönyv elején található fohászkodások közül valamelyikkel. Ennek végével a prédikátor az Oltár kerítésébe lép és a vasárnapi vagy innepi epistolát olvassa. Ime, innét van a dunántúli kerület sok gyülekezetének az a sajátságos szokása, hogy előbb olvassák fel az ígét, mint alázattal meghajolnak az Isten előtt és imádkoznak.

„Az epistola elolvastatván, énekeltetik a második adjutorium: Hálákat adjunk... amelyre jön a főének s annak végeztével az imádságot olvassa fel a Tanító. A collecta felolvasása után énekeltetik az

invocatio. Ennek végeztével jön a prédikáció". Itt az imák és énekek több változata lehetséges.

Prédikáció után jött az imádság a Miatyánkkal, azután a hirdetések, áldás és ének, amivel az istentisztelet bevégződött. A dunántúli kerület hivatalos Agendája szüntette meg tehát a második oltári szolgálatot és tette csonkává az evang. egyház liturgiáját.

A délutáni, reggeli buzgólkodások és a kisebb funkciók menete a maitól nem különbözik. A szentségek kiszolgáltatása is lényegében egyezik a maival.

A temetés „a Prédikátor és a Mester által tétetik vagy énekszóval s imádsággal, vagy prédikációval is, vagy mind ezeken kívül búcsúztató versekkel is". A prédikációs temetésnél a halottat előbb eltemették és azután mentek a templomba a beszéd meghallgatására. Vagy letették a koporsót a templom elé. A temetési menet a háztól ének és ima elmondásával indult ki, vagy a temetőbe vagy a templomhoz. Itt a búcsúztatót a beszéd és az ima után olvasta fel a tanító. De megjegyzi az Agenda, hogy legjobb volna, ha azt a gyülekezetekből végkép kiírtanák. A temetőben imádkozás után megáldották a halottat és énekszó mellett földelték el.

Ez az Agenda kétségtelenül a legjobb és legrendszeresebb szertartási könyvek közé tartozik. Kár, hogy később nem ezt dolgozták át, hanem mindig újabb Agendákkal kísérleteztek, pedig ennél jobbat és rendszeresebbet azután sem készítettek.

Ezért nem is tartjuk szükségesnek, hogy a Szeberényi—Hamaliár, a Baltik, Gyurátz-féle s több más Agendáról, illetőleg szertartási könyvről megemlékezzünk. Csak a Székács-féle tót Agendáról és az egyetemes egyház által hivatalosnak szánt Karsay—Czékus-féle Agendáról kell még röviden szólanunk.

Dr. Székács József bányakerületi superintendens 1867-ben kiadta *„Agenda,* to jest Práce Cirkevni knezu cirkvi evangelickych dle Augsp. vyznani slovenskych v Ulrich" c. könyvét. Ennek előszavában fel vannak sorolva az ezt megelőző Agendák. Az ágenda berendezése a következő: Három része közül az első a közönséges szent cselekvényekről, a második a vasárnapi istentisztelet rendjéről szól, a harmadik pedig imák gyüjteménye.

A reggeli buzgólkodás időszerű énekkel veszi kezdetét, amit a szószéken követ előfohász után a bevezetés, azután az imádság, majd az írásolvasás és annak magyarázata, amit a Miatyánkkal összekötött imádság és az áldás zár be. Kimenőre ének.

A *keresztség* menet a következő: Előfohász után jön a beszéd, majd intés a keresztszülőkhöz, hitvallás, kérdések, keresztelés, ima, áldás.

Az *egyházkelő asszony avatása,* valamint a betegek látogatása a most is szokásos módon megy végbe.

A *házasságkötés* előfohásszal kezdődik, amit beszéd követ. Utána

a lelkész ezt kérdezi a vőlegénytől: Kívánod-e e jelenlévő nőt feleségül venni, ígéred-e, hogy iránta a szeretetet és hűséget megtartod és tőle el nem válsz, míg titeket az Isten el nem választ? A menyasszonytól ugyanezt kérdezi. Azután így szól: Most pedig emeljétek fel jobbotokat és mondjátok utánam: Ugy segéljen minket az Atya, Fiú és Szentlélek Uristen! Amen.

Ezután kezet fogat velük és a maga kezét vagy az összefogott kezekre vagy az esküvők fejére téve áldást mond reájuk. Azután lelkükre köti, hogy a házaséletben úgy viselkedjenek, hogy életük a maguk boldogságára, Istennek pedig dicsőségére szolgáljon és érdemesekké tegyék magukat Isten áldására.

A jelenlevők imája után áldással végződik a szertartás.

A menyasszony avatása a mai rend szerint történik.

A temetést énekkel, imával, áldással végzik.

A *vasárnapi istentisztelet* rendje ez:

A lelkész a templomba menetele után az oltárnál letérdel és megkezdi az éneket. Ezután jön a kyrie majd a gloria és az epistola. A gyülekezeti ének után a lelkész salutatiot mond, állva vagy térdelve kollektát olvas, melyre a gyülekezet a credot énekli.

Ezalatt a lelkész a szószékre megy, ott prédikál, imádkozik, hirdet.

Ennek végeztével egy énekvers alatt ismét az oltárhoz megy, ahol a salutatio után imát mond és az ároni áldással elbocsátja a híveket.

Az *úrvacsora* előfohász után imával kezdődik, amit beszéd követ. Utána kérdéseket tesz fel a lelkész a bünösségről, amit a gyónó ima zár be. A hitre vonatkozó újabb kérdések után a lelkész a bűnbocsánatot hirdeti és utána a külön oldozást adja. Erre jön a consecratio a Miatyánk és a szereztetési igék elmondásával. Ima után megkérdezi a lelkész, hiszik-e a hívek Krisztus valóságos jelenlétét? Felelet után meghívja őket az oltárhoz, kiszolgáltatja az úrvacsorát a szokásos módon, s gloriával és áldással végzi a szent munkát.

A *konfirmálás* némileg eltér a ma szokásostól. Előfohász után jön a beszéd, majd a vizsgálat, utána ismét beszéd a gyülekezethez és felhívás a gyermekekért mondandó imára. A gyermekektől ezeket kérdezi:

Akartok-e szívvel és szájjal a tiszta evangéliumi keresztyén tanításban egész életeteken át híven megmaradni?

Igéritek-e, hogy e tanítás szerint a Szentháromság egy Istenben hisztek és egész élteteket e tanítás szerint rendezitek be?

Igéritek-e, hogy minden bűntől óvakodtok és Isten akaratát híven teljesítitek?

Igéritek-e azt is, hogy Üdvözítőtöket, az Ur Jézus Krisztust, éltetek minden körülményeiben állandóan vallani fogjátok úgy, hogy ha az volna Isten akarata, inkább a halált szenveditek el, mint hogy őt gonoszul megtagadjátok?

Kívánjátok-e hát a nevetekben tett keresztelési fogadalmat személyesen az Uristennel megújítani?

Ezután a gyermekek letérdelnek és imádkoznak. Utána a gyermekek fogadalomtétele következik. Ez közös is lehet vagy egy gyermek szól a többiek nevében. Ezután jön a lelkész felvevő és áldó nyilatkozata. Utána intés a jó magaviseletre, majd intés a szülőkhöz és imádság a gyermekekért. Végül előkészítés az Urvacsorához.

A többi szertartás a maihoz hasonló.

A *délutáni buzgólkodást* két énekkel kezdték. Utána a lelkész a szószékre ment, előfohász után imádkozott, rövid írásmagyarázatot tartott, esetleg katechizált, majd ismét imádkozott és áldást mondott.

Az 1883. évi egyetemes közgyűlésen elhatározták, hogy új Agendát szerkesztenek és adnak ki. A szerkesztéssel a püspöki kart bízták meg. A mű címe: *Agenda* vagyis az egyházi szertartások végrehajtásának módja... *Karsay Sándor* és *Czékus István* evang. püspökök készítették. Budapest, 1889.

A *nyilvános istentisztelet rendjét* így állapítják meg:

Az istentisztelet vagy az oltár előtt a lelkész által megindított énekkel, vagy egyszerűen a gyülekezet énekével kezdődik.

Három esetleg két ének éneklendő. Első esetben az 1. és 2. ének közt liturgikus módon a lelkész kollektát és epistolát énekel, a 2. és 3. ének közt pedig az igét olvassa. Második esetben a kollekta eléneklése után rövid imát mond és az igét olvassa.

A prédikációt előfohász és az ige felolvasása után tartja a lelkész s utána imádkozik a Miatyánkkal együtt. Nagy ünnepeken a bevezetés és az alapigék felolvasása közt egy énekverset mondanak vagy a kar énekel, mire a lelkész elmondja a Miatyánkot. Ezután olvassa fel és magyarázza meg az igét, amit hosszabb imával és gloriával fejez be.

A hirdetést a Miatyánk vagy a gloria után tartják.

Az oltár előtt mondandó kollekta és ima után énekelve jön az áldás.

A délutáni buzgólkodás egy vagy két ének után írásmagyarázattal és imával végzendő.

Ha katechizáció van, előtte és utána az oltár elől ima és áldás mondandó.

A *mindennapi reggeli istentisztelet* egy vagy két ének után imával vagy írásmagyarázattal és áldással történik.

A *keresztelés menete:* előfohász, beszéd, ima, hitvallás, kérdések: Kívánják-e a kisdedet a hitvallásra megkeresztelni? Ellene mondanak-e a gyermek nevében minden istentelenségnek, vétkes kívánságnak és mindannak, ami az Istennel és szent igéjével ellenkezik? Igérik-e úgy a szülők, mint különösen maguk nevében, hogy e gyermeket ev. egyházunk igaz tanaiban nevelik? Mi a gyermek neve? A keresztelés vízzel a homlokon való háromszori megöntéssel történik a Szentháromság

nevében. Most a lelkész jobbját a gyermek fejére tévén megáldja azt. Végül imádkozik és áldást mond.

A *felnőtt zsidók keresztelése* csak a kérdések feltevésében tér el ettől.

Az *egyházkelő asszony avatása* beszédből, imából és áldásból áll.

A *konfirmáció,* ha a vizsgálat előbb tartatott, két énekkel kezdődik. Ima után beszéd, hitvallás, még pedig együttesen, ezután a gyermekek külön éneke, amit a kérdések követnek. A fogadalom után a felvétel és a megáldás jön, még pedig egyenként. Végül a gyülekezet imája és az áldás.

Ha a vizsgálat a konfirmálás napján a templomban van, akkor az előima és a beszéd után jön a vizsgálat, ezt követik a hitvallás és a kérdések, majd a felvétel, megáldás, ima és ároni áldás.

Az *esketés* módja ez: Előima után beszéd, majd kérdések: Akarod-e... Fogadsz-e neki hűséget... Kész vagy-e esküvel...

Térdelve és egymás jobbját fogva az esküt leteszik. Utána a lelkész a házasfelek összefogott kezét jobbjával átfogva egybeadja őket és megerősíti, majd megáldja frigyüket. Végül imát és áldást mond.

A *gyónás és úrvacsora* menete a következő:

Előima után beszéd, gyónó imádság, kérdések, általános oldozás után az oltárnál térdelő hívek külön oldozása. Beszéd és előkészítő ima után a felszentelés, a Miatyánk és a szereztetési igéknek akár egyszerű elmondása, akár eléneklése által. Kiosztás, utána ima és áldás.

A kisebb és ritkább teendőket részletesebben nem ismertetjük.

A *temetésnek* három módját említi az Agenda: Énekkel és imával, énekkel, imával és gyászbeszéddel, a templomban is tartott énekkel és beszéddel. A háznál a tanító búcsúztatót is tarthat, a temetőben pedig mindig ének, ima és áldás mondandó. Míg a koporsót a háztól a templomba vagy a temetőbe kísérik, az úton is énekelni kell.

Íme a hivatalosnak szánt Agenda sem állapította meg határozottan az egyes szertartások végzésének módját, hanem szabad kezet hagyott a lelkésznek. Ezt némelyek evangéliumi szabadságnak mondják és fenntartandónak vélik, pedig nem ritkán a szektáriusságok melegágyává érlelődik. Az egyöntetű istentiszteleti rendben is marad még a szabad mozgásra elég alkalom és lehetőség, de alapvonásaiban az egyház az egységet istentiszteleti rendjében sem nélkülözheti. Erre az egységre nemcsak az egyház méltósága, nemcsak a hívek összetartozásának tudata, hanem a másvallásúak becsülése miatt is szüksége van egyházunknak. Ez vezette egyetemes egyházunkat abban a helyes és áldásos elhatározásában, hogy az egyetemes liturgiai bizottságot kiküldte és annak munkájáról évenként beszámolót kér. Adná Isten, hogy most már végre a teljes eredményről tehetne jelentést és nemes munkáját egyházunk javára, a hívek lelki épülésére és Isten dicsőségére mielőbb befejezné!

Dr. Jánossy Lajos „Az evangélikus liturgia megújhodása történeti és elvi alapon Bp. 1932." című könyvében igen érdekes tanulmányt írt a liturgia kialakulásáról és mibenlétéről. A tanulmány komolysága a belőle kisugárzó egyházszeretet és a tisztes elmélyedés kiváló szakmunkává teszi ezt a dolgozatot, amely íróját a komoly szaktudósok útjára léptette és előtte szép jövőt nyitott meg. Könyvében sok értékes anyagot találunk. Igy a 157. oldalon a csak kéziratban meglévő győri confiteort. Ugyanitt elmondja a 17. században kialakult magyar liturgia rendjét, melyről azt állapítja meg, hogy „a felbomló liturgia egyre terjengősebbé válik, elveszti ritmusát és prózaivá, homiletikussá lesz. Az istentisztelet menete a következő: 1. Introitus, ami lassanként egyszerű gyülekezeti énekké alakult. 2. Kyrie 3. Gloria. 4. Salutatio responsoriummal. 5. Kollekta. 6. Epistola. 7. Graduale (a hallelujah elhagyásával főénekké lett belőle). 8. Evangélium. 9. Credo szintén gyülekezeti énekké változott. 10. Prédikáció. 11. Imádság, de csak a beszéd anyagával összefüggésben, míg az általános része lekopott. 12. Miatyánk. 13. Áldás és ének. Itt sajnálkoznunk kell afelett, hogy bizonyosan a szószékről való megáldás és a papok kényelme vagy hosszú beszéde volt az oka, hogy a gyülekezet oszolni kezdett és a befejező oltári szolgálat elmaradt Annál inkább, mert az úrvacsorát nemcsak a rendes istentisztelettől választották el, hanem nagyon ritkává, úgyszólván kivételessé is tették. Pedig az úrvacsora vételére sokszor kell alkalmat nyújtanunk s ha kívánják, minden vasárnap ki kell szolgáltatnunk."

Az úrvacsora menete ez volt: 1: Bűnbánó ének. 2. Bűnbánó beszéd. 3. Gyónó imádság, melyet a lelkész is térdelve mondott. 4. Gyónási kérdések. 5. Feloldozás. 6. Úrvacsorai ének. 7. Úrvacsorai beszéd. 8. Consecratio. 9. Imádság a méltó élvezésért. 10. Kiosztás. 11. Hálaadás. 12. Miatyánk. 13. Áldás és befejező ének.

Jánossy Lajos közli annak az istentiszteletnek mai menetét is, melyet édesatyjával együtt a révkomáromi egyházba bevezettek és gyakorolnak. Ennek menete a következő: 1. Bevezetés, mely ezekből áll: orgona-praeludium; lépcsőimádság; introitus; confiteor és Kyrie; kegyelmet hirdető íge és nagy gloria. — 2. Verbum et sacramentum, amelynek részei: Salutatio; collecta; epistola hallelujával; gyülekezeti (fő) ének; evangélium és responsorium; gyülekezeti énekvers; szószéki szolgálat; credo (Nicaenum); Salutatio; ünnepi imádság; általános egyházi imádság; offertorium (ének és imádság); praefatio (salutatio, sursum corda. praef. íma); sanctus, hosanna, benedictus; epiklesis imádság; consecratio; agnus Dei; Miatyánk; pax; úrvacsorai imádság; invitatorium; communio (közben a gyülekezet állandó éneke); postcommunio (antifona és imádság) 3. Befejezés: salutatio; benedictio; hálaadás; áldás; gyülekezeti ének; orgona postludium.

Közli a karácsonyi istentisztelet rendjét is a teljes szöveggel. Ennek teljes közlése túlságosan megterhelné kis füzetünket. Az érdeklő-

dők szerezzék meg Jánossy könyvét. Nagyon kedves és megszívlelésre mindenképpen érdemes lélektani leírását adja Jánossy az evangélikus istentisztelet okszerű felépítésének (196 s köv.).

A liturgikus mozgalom újraéledése.

Az istentisztelet egységesítésére és a liturgikus régi formák visszaállítására irányuló mozgalom nem újszerű valami. A kérdés az 1903. évi bányakerületi közgyűlésen vetődött fel. A jkv. 78. pontja így szól: „Petrovics Soma főesperes utalással arra, hogy a kerületben sok helyen az istentisztelet oly alakban tartatik meg, hogy az egyáltalában nem szolgál a hívek épülésére, felveti a kérdést, nem volna-e célszerű az istentiszteletek rendjének tanulmányozása tárgyában egy bizottságot kiküldeni. A közgyűlés az eszmét magáévá teszi, de ez idő szerint egy bizottság kiküldését még időelőttinek tartja; felhívja azonban ezen körülményre az egyházmegyék és papi értekezletek figyelmét azzal, hogyazt tárgyalják és megbeszélés tárgyává tegyék. Felhívja továbbá a püspököt és az espereseket, hogy ezen körülményre egyházi látogatásaik alkalmával terjesszék ki figyelmüket és szükség esetén saját hatáskörükben intézkedjenek."

Az 1904. évi jkv. 43. pontja kimondotta, hogy a kérdést tovább kívánja tanulmányozni.

Az 1905. évi jkv. 45. pontja a pestmegyei egyházközség felterjesztése alapján kimondja, hogy a kérdés megoldására és kezelésére a püspököt kéri fel, egyben utasítja az összes lelkészeket, hogy a püspök által megállapítandó záros határidőn belül tegyenek hozzá jelentést az ő egyházukban gyakorolt istentiszteleti rendről. S végül felkéri mindazokat, akik ezen kérdéssel irodalmilag foglalkoztak, hogy nyújtsák be munkájukat a püspökhöz.

Az 1907. évi jkv. 71. pontjában a közgyűlés az iratokat kiadja Petrovics Soma főesperesnek és felkéri őt, hogy a munkálatokat készítse el.

Az 1908. évi jkv. 47. pontja kimondja, hogy a Petrovics főesperes által készített munkálatokat megfelelő számban kinyomatja és az egyházközségekhez tárgyalás végett leszállítja azzal, hogy a beérkezendő nyilatkozatok alapján a püspök által összeállítandó bizottság dolgozzon ki végleges javaslatot.

Az 1909. évi jkv. 78. pontja szerint a püspök által kiküldött bizottság (Kaczián János elnöklete mellett Raffay Sándor előadó, Broschkó G. A. és Morhács Márton) beterjeszti jelentését. Ennek alapján a közgyűlés kijelenti, hogy vasárnaponként az ígehirdetést nemcsak meg kell előznie, hanem követnie is kell az oltári szolgálatnak. Az istentisztelet rendes menete pedig ez: 1. A lelkész templombalépésével néhol felülló énekkel, másutt orgonajátékkal kezdődik az istentisztelet. 2. Kezdőének. 3. Oltári szolgálat üdvözlettel, imádsággal, Szentírás olvasásával. Itt bő

alkalom nyílik a helyi szokások és a néplélek által kívánt variációkra. 4. Főének. 5. Szószéki szolgálat, utána imádság Miatyánkkal. Hirdetések. Apostoli áldás. 6. A főének utolsó verse közben a lelkész az oltárhoz megy, honnét rövid hálaadó imádság után az ároni áldást adja. 7. Befejező ének. Javasolja a bizottság, hogy a Petrovics-féle dolgozat adatainak tekintetbe vételével készítsenek egy minden esetre kiterjedő tervezetet. A közgyűlés a tervezet elkészítésére a fentebb megnevezett bizottságot újból kiküldi.

Az 1910. évi jkv. 95 pontja szerint a közgyűlés az istentiszteletek egyöntetűsége kérdésében kiküldött bizottság beterjesztett jelentését és részletes javaslatát tudomásul veszi, annak alapján csekély módosításokkal megállapítja az istentiszteletek rendjét, melyet zsinórmértékül kíván tekinteni. Ennek folytán ezt a jegyzőkönyv függelékeképp kinyomtatván, az egyházközségekkel miheztartás végett közli.

Eszerint a nem énekes liturgiával végzett istentiszteletek rendje a következő:

Rendes vasárnapokon és ünnepeken az istentisztelet a lelkésznek a templomban való megjelenésével kezdődik. 1. Bekezdő ének. 2. Oltárelőtti ima és ígeolvasás. 3. Főének. 4. Szószéken ígehirdetés, imádság a Miatyánkkal, hirdetések, apostoli áldás. 5. Énekvers. 6. Oltár elől hálaadó ima és ároni áldás. 7. Befejező ének.

A sátoros ünnepek második napja, valamint újév, vízkereszt és a mennybemenetel ünnepe ugyanígy folyik le.

Virágvasárnapon és nagypénteken az első oltári szolgálat Jézus szenvedése történetének olvasásából áll megfelelő énekversek éneklésével.

A délutáni istentiszteletek rendje: 1. Ének. 2. Fohászkodás, írásmagyarázat, rövid beszéd a szószékről, nyári hónapokban katekizáció. 3. Imádság Miatyánkkal, Apostoli áldás. 4. Befejező ének.

Évzáró istentisztelet: 1. Alkalmi ének. 2. Szószéki beszéd, imádsággal, Miatyánkkal és apostoli áldással. 3. Énekvers. 4. Oltár elől hálaadó imádság, ároni áldás. 5. Befejező ének

A vízkereszt ünnepe kötelezőleg bevezetendő.

Ifjúsági istentisztelet: 1. Ének. 2. Oltári szolgálat, imádsággal, ígeolvasással, alkalmi beszéddel. 3. Imádság és áldás. 4. Ének

Konfirmáció: 1. A gyermekek templomba vonulása a lelkész vezetése alatt orgonajátékkal. 2. Alkalmi ének. 3. Fohászkodás. 4. Alkalmi beszéd. 5. Vizsgálat, vagy ha az már megtörtént, a konfirmandusokhoz intézett ágendás kérdések, felvétel és megáldás. 6. Buzdító beszéd a gyermekekhez, szülőkhöz és az egész gyülekezethez. 7. Imádság és utána énekvers. 8. Gyónás és ágendai kérdések, utána az Úrvacsora kiszolgáltatása. 9. Hálaadó ima és áldás. 10. Kimenő ének

Keresztelés: 1. Fohász. 2. Rövid beszéd. 3. Ágendai kérdések. 4. Keresztelés. 5. Ima és áldás.

Esketés: 1. Orgonaszó, esetleg ének. 2. Fohász. 3. Beszéd. 4. Kér-

dések. 5. Eskütétel. 6. Összekötés és megáldás. 7. Ima és áldás.

Temetés: A koporsónál: 1. Ének. 2. Igeolvasás és beszéd. 3. Imádság és áldás. 4. Befejező ének. A temetőben pedig a sírnál az ének után imádság és megáldás, s befejező ének. Külön rendet állapít meg a kerület arra az esetre, ha a temetés a háznál és a temetőben, továbbá, ahol a háznál és a templomban, de a holttest eltakarítása előtt, vagy ha a holttest eltakarítása után történik az egyházi szertartás.

Az úgynevezett liturgiás istentisztelet rendje pedig a következő: 1. Bevezető ének. 2. Intonáció és responsorium. 3. Gloria. 4. Confiteor, melyhez a Kyrie csatlakozik. 5. Absolutio, mely után a gyülekezet glóriát énekel. 6. Salutatio responsoriummal. 7. Collecta. 8. Írásolvasás. 9. Hitvallás. 10. Főének. 11. Szószéki szolgálat prédikációval, imádsággal, hirdetéssel és apostoli áldással. 12. Énekvers után oltári szolgálat intonációval és responsoriummal. Imádság ároni áldással. 13. Befejező ének.

Sátoros ünnepeken ez a rend annyiban változik, hogy a glória után a sanctust éneklik.

A Petrovics Soma főesperes által készített „Jelentés és Javaslat" megállapítja, hogy a helyi szokások alapján a gyakorlatban lévő istentiszteleti rend 3 főcsoportba osztható. Javaslata az, hogy a liturgiát sehol ne mellőzzék.

Sajnálatos, hogy a bányakerületi közgyűlés által megállapított istentiszteleti rend, melyet a kerület az egyetemes gyűléshez és a többi egyházkerülethez is áttett, máig sem lépett életbe.

A liturgiai bizottság munkája.

A bányai egyházkerületnek az istentisztelet egyesítését célzó törekvésére 1910-ben az egyetemes közgyűlés jkve 162. pontjában kimondta, hogy „az istentiszteletek egyenlővé tétele ügyének tárgyalásába nem bocsátkozik, az egyetemes Agenda készítésére vonatkozó javaslatot pedig kiadja konkrét javaslat tevése céljából a püspöki karnak." A következő évben már jelentik, hogy az Agenda magyar részének szerkesztését Gyurátz Ferenc, a német részét Scholtz Gusztáv, a tót részét pedig dr. Baltik Frigyes püspök vállalta. Az 1913. évi gyűlésen azt jelentették, hogy az Agenda magyar, német és tót zenei része elkészült, a szövegnek azonban csak a német része van meg. Az egyetemes gyűlés 300 koronát szavazott meg a próbafüzet kiadására. A későbbi években csak arról olvasunk, hogy a jelentések szerint a munka folyamatban van. Csak 1918-ban jelentik, hogy a magyar szöveg kész és két kötetben kiadható volna, ha a nyomasztó gazdasági viszonyok megengednék. A német Agendára egyelőre nincs szükség, mert a jelen szükséget a német irodalom fedezi.

A kérdés ezután elaludt, csak a tiszai kerület 1926. évi felterjesztése kerítette ismét szőnyegre. Ez a kerület ugyanis felterjesztést tett a liturgia egységesítése tárgyában. Az egyetemes közgyűlés a tervet helyeselte és minél előbb megvalósíthatónak mondotta ki, miért is külön bizottságot küldött ki azzal a megbízással, készítsen javaslatot és terjessze azt az egyetemes közgyűlés elé. Geduly Henrik püspök elnöklete mellett a bizottság tagjai lettek Paulik János, dr. Kirchknopf Gusztáv, Kuthy Dezső, Dörner Frigyes és Becht József. Az adatok összegyüjtésével Kirchknopf Gusztáv dr. bízatott meg. A bizottság 1928-ban jelentette, hogy 143 gyülekezetből érkezett addig adat s még 122 hiányzik. A beérkezettek közül 91 a magáét tartja a legjobbnak, 14 hallani sem akar a liturgiáról, 53 pedig sürgeti az egyetemes Agendát. Az 1929. évi egyetemes közgyűlés négy kerületi előadóval bővítette ki a bizottságot és kivánatosnak mondta ki a külföldi liturgikus mozgalmak tanulmányozását. A következő évben a bizottság elvesztette Kirchknopf Gusztávot, akinek helyére az egyetemes közgyűlés dr. Gaudy Lászlót választotta meg egyetemes előadónak. Az 1931. évi közgyűlésen elhatározták, hogy mivel az egész anyag együtt van, az istentiszteleti főbb tipusokat be fogják mutani. Ez az 1932. évi egyetemes közgyűléssel kapcsolatosan részben meg is történt.

Az egyetemes liturgiai bizottság által összegyüjtött anyagról a következőkben számolhatunk be.

A rendes vasárnapi és ünnepi istentiszteletek tartásának különböző módjait három főcsoportba soroljuk.

I. Az első csoportba azok az egyházak tartoznak, amelyek *liturgikus elemek nélkül* végzik az istentiszteletet. Ezek nagyobb részénél a hármas tagozódás megvan: két oltári szolgálat között van a szószéki szolgálat.

Nincs második oltári szolgálat a dunántuli egyházkerület nagyobb részében és Budafokon, valamint a magyar istentiszteleten Tótkomlóson. Pakson a fiatalság visszamarad és állandó énekeket énekel. Az ilyen helyeken a szószéken mondják az ároni áldást.

Különleges rendje van sok dunántúli gyülekezetnek, ahol a régi Agenda szerint két ízben mennek az oltárhoz és előbb olvassák fel az ígét és csak a második ének után az imádságot.

Felálló éneket is énekelnek néhol, de mégsem olyan sok helyen, hogy e szokást uralkodónak lehetne tartani. Így Kecskeméten, Fancsalon, Szákon, Szécsényben, Szenden, Salgótarjánban, Győrött, Sárszentmiklóson, Csorváson, Csépán, Nagyszénáson, Tiszaföldvárt, Gádoroson, Orosházán, Szentetornyán, Makón, Kardoskuton és Pesterzsébeten.

Kétszer mennek az oltárhoz s közben éneket énekelnek Kemeneshőgyész, Tés, Sárszentmiklós, Bőnyrétalap, Bakonyszentlászló, Pécs, Győr, Apostag, Iklad, Aszód és Rákoskeresztur gyülekezeteiben. Pakson csak ünnepeken. Körmenden és Ostffyasszonyfán az ima és az ige-

olvasás közt karéneket, vagy egy énekverset zengenek. Kőszegen az első imádság bűnbánati.

A beszéd bevezetése után egy énekverset énekelnek Pakson, Kővágóőrsön, Bőnyrétalapon. A Miatyánkot mondják el Szákon és Zalagalsán. Mindkettőt teszik Homokbödögén és Csorváson, valamint nagy ünnepeken másutt is. A Miatyánk mondása alatt szól a harang Hőgyészen, Pesterzsébeten, Kispesten és Szarvason és több liturgiás helyen.

A rendes menet a következő:

1. Gyülekezeti ének. (Kecskeméten két ének van).

2. Oltári szolgálat: Előfohász, introitus vagy antifona után salutatio, imádság, ígeolvasás, utána boldogság hirdetése.

3. A főének után jön a szószéki szolgálat: Előima, textusolvasás, beszéd, imádság a Miatyánkkal, hirdetés, apostoli áldás.

4. Egy énekvers vagy karének után jön a második oltári szolgálat: ima, ároni áldás.

5. Befejező ének.

II. *A részben liturgiás elemekkel vegyített istentiszteleti* rendnél a következő lényegesebb eltéréseket találjuk.

A lelkész az oltár lépcsőjére térdelve vagy az oltár előtt állva kezdi meg a felálló éneket Szarvason, Békéscsabán, Bodzásottlakán, Meggyesegyházán, Makón, Gyónon, Aszódon, Ikladon, s másutt is, ahol tótnyelven is tartanak istentiszteletet. Ez a szertartás voltaképen a lépcsőimádság maradványa, aminek behozatala illetőleg visszaállítása nem is volna olyan káros és fölösleges dolog.

A budapesti tót egyházban az ünnepi istentisztelet csak az antifonák és introitusok dolgában, valamint abban különbözik a rendes vasárnapitól, hogy a szószéken külön bevezetést mondanak és utána ima és ének következik. Sopronban a magyar istentisztelet teljesen liturgiátlan, a németet pedig a Dresdener Kinderharfe rendje szerint tartják. A budapesti német egyházban nagy ünnepeken az ígeolvasás után a hitvallást is elmondják. Gyomán a salutatio után praefatiot mondanak a sanctussal együtt, mely után ünnepi éneket zengenek intonálással és responsoriummal. Szarvason az imára és az ige meghallgatására való felhívást a lelkész énekli, de már az ígét magát nem. Sok más helyen is ugyanez a szokás. A felhívás után a gyülekezet rendesen ezt énekli: „Dicsőség mennyben Istennek." Rádon s másutt is az ima és az ígeolvasás közt a lelkész az oltárnál áll, mialatt a gyülekezet énekel.

Némely helyen (Fancsal, Gyón, Pusztaföldvár) csak az ároni áldást éneklik a gyülekezet két ámenével.

Dunaegyházán csak a második oltári szolgálat liturgiás. A legtöbb helyen azonban csak az első oltári szolgálat.

A csonka liturgiával tartott istentisztelet menete rendesen ez:

1. Gyülekezeti ének.

2. Oltári szolgálat.

a. Antifona és responsorium az ünnep természete szerint.

b. Salutatio és responsorium. Mindkettő énekelve.

c. Collecta énekelve, néhol térden, másutt állva, hármas vagy négyes amennel.

d. Igeolvasás, a felhívás énekelve, a szöveg sok helyt prózailag. A felhívás után rendesen ez az ének: „Dicsőség mennyben Istennek."

3. Gyülekezeti ének.

4. Szószéki szolgálat a szokásos módon.

5. Oltári szolgálat.

a. Salutaio és responsorium énekelve.

b. Ima térdelve vagy állva. Utána ároni áldás énekelve, ámenekkel.

6. Gyülekezeti ének.

Az ikladi gyülekezetben szth. 10. vasárnapján bűnbánó napot tartanak litániával.

Egészen szokatlan, hogy Eszényben a salutatiora adott responsorium így hangzik: „És a te szellemeddel." Diósgyőrben így: „És az ő szt. lelkével együtt."

III. *Teljes liturgia* csak a tótnyelvű egyházakban van. Ezek közt is a legteljesebb Lucfalván, ahol a magyar istentisztelet is teljesen a tót rendje szerint történik.

Vasárnap és advent ünnepein ez a rend:

Oh Jézusunk . . .

Ének: Mindenható mennyei felség . . .

Antifona és collecta énekelve.

Ének: Nyissátok meg a kapukat . . .

Ígeolvasásra való felhívás és az íge is énekelve.

Ének: Mi hiszünk mind egy Istenben . . .

Szószéki szolgálat a szokásos módon.

Ének.

Oltári szolgálat antifonával, collectával, ároni áldással, mind énekelve. A gyülekezet ámene után befejező ének.

A karácsonyi istentisztelet rendje (csak tót nyelven):

O Jezisi . . . liturgikusan.

Ének: Hospodine . . .

Slava budiz Bohu . . .

Ének.

Ének után antifona, collecta, ámen, liturgizálva.

Ismét ének után felhívás az ígeolvasásra s az íge is liturgizálva.

Szószéken az előima után bevezetés, ének és ima után az alapígék felolvasása és a beszéd. Általános ima, Miatyánk, dicsőség, áldás,

Ének után oltári szolgálat antifonával, collectával, ároni áldással, mind énekelve, s mindegyik után a gyülekezet liturgizált ámene.

Kimenőre ének.

A többi ünnepi istentisztelet is ugyanezen keretben folyik le.

A liturgizált imát a lelkész másutt is térdelve énekli.

A dicsőséget a lelkész néhol az oltárhoz fordulva énekli.

Béren a második éneket a gyülekezet állva énekli.

Kőszegen és több német gyülekezetben a szászországi vagy a würtembergi Agenda szerint végzik az istentiszteletet.

Nyiregyházán is teljes a liturgia a tót istentiszteleten öt énekkel. A beszédet ott is félbeszakítja egy ének és a Miatyánk. Az ünnepi istentisztelet a rendestől abban különbözik, hogy hat ének van és megfelelő antifonák.

Ezek alapján a teljes liturgia menete a következő:

1. Felálló ének, melyet mindig a lelkész kezd az oltár előtt állva (Mezőberény) vagy térdelve.

2. Ének (kyrie), mialatt a lelkész az oltárnál áll.

3. Gloria, amit a lelkész egyedül énekel, mialatt a gyülekezet áll, utána leülve a Slava verseit énekelik.

4. Antifona és responsorium.

5. Salutatio és responsorium.

6. Collecta, énekelve a gyülekezet négyes ámenével.

7. Főének, utána felhívás az ige meghallgatására, mire a gyülekezet ezt énekli: „Dicsőség a magasságban Istenünknek."

8. Ígeolvasás énekelve.

9. Credo éneklése.

10. Szószéki szolgálat a rendes módón, illetőleg a fentebbi törésekkel.

11. Oltári szolgálat.

a. Salutatio és responsorium.

b. Ima énekelve a gyülekezet négyes ámenével.

c. Áron i áldás.

12. Kimenő ének.

IV. *A délutáni és estéli istentiszteletek* rendjében csak annyi az eltérés, hogy néhol az ünnepek délutánján is rendes háromtagozatú istentiszteletet tartanak (Meggyesházán, valamint Nyiregyházán is adventben és bőjtben négyszeres ámennel). Legtöbb helyen csak a szószéken végeznek mindent, néhol pedig befejező oltári szolgálat is van (Budapesten a magyar egyházban, Baján, Ottlakán stb.) Viszont Pécsett csak az oltárnál szolgálnak. Szentesen felálló énekkel kezdik, Béren, Aszódon, Csanádalbertin két éneket énekelnek bevezetésül s a befejező oltári szolgálat liturgizált. Ahol katechizálás is van, az e keretben végeztetik el.

A rendes általános menet ez:

1. Ének után . .

2. Szószéki szolgálat előfohásszal, irásmagyarázattal, imával, Miatyánkkal és dicsőséggel vagy apostoli áldással.

3. Oltári szolgálat (néhol antifonával: Bér), hálaadó collectával, áron i áldással.

4. Befejező ének.

V. *Ifjúsági istentisztelet* kevés helyen van. Rendes menete ez:

1. Ének.
2. Oltárnál: a. Előfohász.
   b. Salutatio és responsorium.
   c. Irásmagyarázat.
   d. Ima, áldás.
3. Ének.

Pusztaföldvár az egyetlen hely, ahol szószéken végzik ezt a szolgálatot a szokásos módon.

VI. *A reggeli istentisztelet* általában mindenütt egyforma:

Ének után szószéki szolgálat imával, irásolvasással, esetleg magyarázattal, a Miatyánkkal és az apostoli áldással. Befejező ének.

VII. *Az évzáró istentisztelet* már sok eltérést mutat.

Óbudán, Gádoroson, Makón, a pesti kerepesi-úti egyházban, Gyomán olyan mint a rendes vasárnapi istentisztelet, de Óbudán az oltárnál befejezésül a Hiszekegyet is elmondják. Nagyszénáson a lelkész a Miatyánkot énekli. Budán csak az oltár előtt szolgál a lelkész.

A leghelyesebb rend a pesti magyar egyházé:

1. Ének.
2. Szószéki szolgálat mint rendesen.
3. Ének vagy karének.
4. Oltárnál: hálaadó ima, ároni áldás. (Megfelelő volna mindenütt ilyenkor a Hitvallás elmondása is).
5. Kimenőre a „Maradj meg kegyelmeddel."

VIII. *A keresztelés rendje.*

Alig van valahol eltérés az agendális formától. De nagyon feltűnő, hogy Pitvaroson nem mondják el a Miatyánkot! A menet tehát ez:

Előfohász. Beszéd. Kérdések. Keresztelés. A gyermek megáldása. Imádság. Apostoli áldás.

IX. *A konfirmálás rendje.*

A konfirmálás a lehető legeltérőbb a mi egyházunkban.

Pécsett a gyülekezeti ének után a lelkész az oltárhoz megy, a gyermekek is odagyülnek és eléneklik az „Ifjúságom teremtője" kezdetű éneket. A vizsgálat már előbb megtörtént ugyan, de a lelkész itt is kikérdezi a tízparancsolatot, az apostoli hitvallást, a szentségek értelmezését, a különböző imákat és a szereztetési igéket. Majd felhívja a gyermekeket a fogadalom letételére. Ennek egyik részlete az ének: „Ma újra hűséget fogadok". Azután az agendális kérdések következnek. Erre a gyermekek az oltárhoz gyülekeznek, térdenállva áldást vesznek. Utána egy gyermek beszédet intéz a szülőkhöz, a tanítókhoz, a gyülekezethez és kéri felvételüket. Ezután egyenként az oltárhoz térdelnek, jobbjukat a lelkésznek adják, aki verses sorokat mond útravalóul. En-

nek végeztével eléneklik az „Erős várunkat", majd a lelkész imádkozik értük és áldást mond.

Ez a mód csak olyan helyen gyakorolható, ahol kevés a gyermek. Az ünnepélyes felvétel azonban hiányzik és így csonka a konfirmálás.

Bakonyszentlászlón a lelkész a gyermekekkel való bevonulás közben a templom közepére érve megállítja a menetet, amely az „Az erős vár" dallamával folytatja útját az oltárig. A gyülekezet éneke alatt a lelkész az oltárhoz megy, ahol üdvözlés után felhívja a gyülekezetet a gyermekekért mondandó imára. Ezután ismét énekelnek. Az ének után a lelkész így versel:

Ime ez a gyermeksereg hozzád fohászkodik,
Szent oltárodnál Istenünk, buzgón imádkozik.

A gyermekek így folytatják:

Isten, jó Atyánk, áldj meg minket gyermekeidet,
Kik ma neked szenteljük szívünket s életünket.
Im fogadjuk előtted, hogy a bűnt megvetjük,
A Jézus szent példáját hűséggel követjük.
Tekints áldó szemekkel magas egedből ránk,
Hogy megtarthassuk, mit ma fogad szívünk és szánk.

Majd ismét a lelkész:

Tekints áldó szemekkel, égi Atyánk rájuk,
Hogy megtarthassák, mit ma fogad szívük s szájuk.

A lelkész itt beszédet tart, mely után felhívja a gyermekeket ez ének eléneklésére: „Isten felséges adománya". Ezután van a gyermekek vizsgatétele, melynek végeztével egy fiú az egyháztanácshoz fordul s megköszöni, hogy alkalmat adtak nekik az iskolában és a templomban szent vallásunk igazságainak megtanulására s ígéretet tesz, hogy azokban meg fognak maradni. Egy másik gyermek a gyülekezethez intézi azt a kérést, hogy vegye fel őket az egyház felnőtt tagjai sorába. Erre a lelkész az agendai kérdéseket teszi fel, melyek után a konfirmandusok újból eléneklik a „Ma újra hűséget fogadunk" kezdetű éneket. Az ének után az oltárhoz térdelnek és a többiek nevében egy fiú és egy leány a Bibliára tett kézzel hűséget esküszik e szavakkal: „Istennek szent oltáránál, szüleink, keresztszüleink és az egész keresztyén gyülekezet előtt ígérjük s fogadjuk, hogy jó ág. hitv. evangélikusok és protestánsok kívánunk lenni és maradunk is mindhalálig. Isten minket úgy segéljen. Ámen."

Végül a lelkész egy-egy bibliai mondással és verses áldással egyenként kézfeltétellel megáldja a gyermekeket, majd imádkozik értük az Agenda szerint. Befejezésül a gyülekezet énekel.

Itt sincs felvétel és felhatalmazás, ami pedig a konfirmálás lényeges kelléke, hiszen ezt kérik is a gyermekek a gyülekezettől.

Szokatlan a győri konfirmálás is, azért annak menetét egészében közlöm.

1. Felálló ének.

2. Közének 514 1—4 vers. (Mindenütt a Győri énekeskönyv értendő).

3. A lelkész az oltár elé megy. A gyermekek felállnak helyükről s állva maradnak.

Lelkész: Kedves gyermekek! Életeteknek ezen komoly és ünnepélyes pillanatában szeretettel köszöntelek titeket itt az Ur oltára előtt! A mi Urunknak, a Jézus Krisztusnak kegyelme legyen mindnyájatokkal!

Gyermekek: És a te lelkeddel!

Lelkész: Az Ur áldja meg a ti bejöveteleteket és kimeneteleteket. Békesség tinéktek!

Gyermekek: Ámen, ámen, ámen!

Lelkész: Azt mondja a mi Urunk Jézus: Engedjétek hozzám jönni a gyermekeket és meg ne tiltsátok őket, mert ilyeneké a mennyeknek országa. Boldogok, akiknek szívük tiszta, mert ők az Istent meglátják.

Gyermekek: Teremts bennem, ó Isten, tiszta szívet s az erős lelket újítsd meg bennem. Oh ne vess el orcád elől, szent lelkedet ne vedd el éntőlem!

Lelkész: Uram az én lábamnak szövetnéke a Te ígéd és ösvényemnek világossága! Áldjad én lelkem az Urat és el ne feledkezzél semmi jótéteményéről!

Gyermekek: Áld szívünk, szánk, áld szívünk, szánk, áld szívünk, áld szívünk, szánk!

Lelkész: Oh, Uram, segíts most, óh Uram, adj most jó előmenetelt!

Gyermekek: Ámen, ámen, ámen. (Gyermekek leülnek).

4. Lelkész imádsága és konfirmációi beszéde.

5. *Gyermekek:* Ameddig Jézus él, Ameddig ő segél, Nem bánthat gond és félelem, Ő van mindig velem. — Mikor leszáll az est, Sötét bánat ijeszt, Az éjszakában is tudom, Hogy megvéd Jézusom. — Ha lábam tévedez, Bánt a világ, sebez, Jézus szívén a menhelyem, Ő gyógyírt ad nekem.

6. Egyik konfirmandus bevezető imádsága.

7. Bizonyságtétel. Mindegyik gyermek a helyéről felállva elmond egy bibliai verset.

8. *Lelkész:* Tegyetek most már vallást a ti hitetekről azon ősker. hitvallással, melyről Krisztus anyaszentegyházának tagjai egymásra ismernek s melyet a keresztségben keresztszüleitek vallottak helyettetek. (A gyermekek csendes orgonaszó mellett az oltár elé jönnek s ott csendes orgonaszó mellett elmondják az apostoli hitvallást).

9. Konfirmációi kérdések az ágenda szerint.

10. *Lelkész:* Kedves gyermekek! Isten segítségével kellően előkészülve megerősíthetnétek immár szent keresztségbeli fogadalmatokat,

előbb azonban emeljétek fel szíveiteket Istenhez buzgó énekben: „Ma újra hűséget fogadok..." Három vers. Csendes Miatyánk.

11. A gyermekek az oltár előtt elhelyezett Bibliák köré állanak s Bibliára tett kézzel elmondják a konfirmációi fogadalmat. Csendes orgona.

12. *Lelkész:* A mindenható Isten adjon néktek erőt, hogy vallástételetek mellett megálljatok, fogadástokat megtarthassátok! Én pedig ezennel felveszlek titeket az ág. h. ev. egyház felnőtt tagjai közé, felhatalmazlak titeket az Ur szent vacsorájával való élésre s mindazon jogokra, melyek keresztyéneket megilletnek, de elkötelezlek az Isten ígéjében foglalt kötelességekre az Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében. Ámen.

13. A pap imája, áldása megáldásért. (Befelé fordulva az oltár felé.)

14. Halk orgonaszó mellett megáldás. Bibliai ígékkel.

15. Egyik konfirmandus hálaadó imádsága.

16. Az egyház megkeresése. Egy konfirmandus bocsánatot kér az egyháztól.

17. Lelkész imája és áldása. Ároni áldás.

18. Gyülekezeti ének 520. 1. verse. Ez alatt eltávoznak azok, akik az Ur vacsorájával nem óhajtanak élni. Utána rögtön kezdődik az úrvacsora, amit vesz a lelkészi és tanítói kar is.

Cegléden is szokatlan rendje van a konfirmációnak. Két ének után a gyermekek az oltár köré állnak, a lelkész imádkozik és felolvassa az első korintusi levél 13. részét. Azután a lelkész is, a gyermekek is helyükre mennek, a gyülekezet pedig énekel. Ennek végeztével a gyermekek ismét az oltár köré állanak, a lelkész pedig beszédet mond. Beszéd után ezeket a kérdéseket teszi fel: „A hallottak és tanultak alapján akartok-e ág. hitv. evang. vallástokban megerősíttetni? — Mit ígértek ez alkalommal?" — Egy fiú és egy leány a többiek nevében is feleli, hogy hitet, engedelmességet, tiszta életet és hűséget ígérnek. A lelkész felhívására a gyermekek ezt éneklik:

Amit egykor értünk ígértek,
Hogy Jézus hívei leszünk.
Hogy nem győz rajtunk az önérdek,
Hogy neked élünk Istenünk:
Arra teszünk most fogadást,
Adj fogadásunkra áldást!

Halk orgonaszó mellett most a lelkész előbb önmagáért imádkozik, hogy munkája áldott legyen, azután kézfeltétellel megáldja a gyermekeket. Ennek megtörténtével a lelkész kijelenti, hogy a konfirmálás megtörtént és feljogosítja a gyermekeket a keresztszülői tisztség vállalására, a keresztelésre, az úrvacsorával való élésre. Most egy fiú és

egy leány a szülőkhöz intéz beszédet, kifejezvén irántuk hálaját és további engedelmességet ígérvén

Különleges a kecskeméti szokás is, ahol felálló énekkel kezdik az ünnepélyt (Győrben, Hartán, Sárszentmiklóson is) és a gyermekek az úrvacsora előtt más gyónó imát mondanak, mint a felnőttek.

Kételyen és Sárszentmiklóson szívre tett kézzel térdelve mondják el a fogadalmat, mialatt a harang szól.

Körmenden egy fiú a Miatyánkot, három lány a hitvallást, három fiú a fogadalmat mondja versben s a lelkész áldása is verses.

Budavárban az összesek nevében egy fiú és egy leány mondja el a Bibliára tett kézzel a hitvallást, mely után az összes gyermekek versben mondják el a fogadalmat.

Óbudán egy mondja el a hitvallást, de valamennyi mond egy-egy bibliai helyet, amit önmagára alkalmaz. Az egyenként történő megáldás után egy gyermek hálát mond az embereknek és az Istennek az addig elvett jókért. Konfirmálás előtt három napon át külön áhítatot tartanak.

Szentetornya egyedül áll azzal a szokásával, hogy ilyenkor is teljes szószéki szolgálatot tart.

Kisebb-nagyobb eltérés még sok egyházban van, de mindezek inkább csak színezések, amik a lényegét nem érintik. A leghelyesebb mód ez:

1. Ünnepélyes bevonulás alatt az orgona az „Erős várunkat" játsza.

2. Gyülekezeti ének után oltári szolgálat: Előfohász, rendes collecta és perikopa felolvasása.

3. Alkalmi ének, mely alatt a lelkész az oltárnál áll.

4. Konfirmálás:

a. Üdvözlet.

b. alapíge felolvasása.

c. beszéd.

d. Ha még nem volt, itt jön a vizsgálat. Ha volt, jönnek a kérdések.

e. Vallástétel és fogadalom a Miatyánk és a hitvallás együttes elmondásával.

f. Utána egy leány a szülőkhöz intéz köszönő beszédet, egy fiú pedig a gyülekezethez fordul a felvétel kérésével.

g. A kérésre a gyülekezet és az egész egyetemes egyház nevében a lelkész felel, befogadja a gyermekeket a felnőttek közé s felruházza őket a felnőtt egyháztagokat megillető jogokkal.

h. Az oltár köré térdelve gyülekező ifjakat kézfogással és kézfeltevéssel egy bibliai mondás mellett egyenként megáldja és testvérnek fogadja.

i. Végül imádkoznak a gyermekekért és a dicsőség elmondásával a konfirmálás szertartását bevégzik s áttérnek az Úrvacsorára.

X. *Az Úrvacsora kiszolgáltatásában* lényeges eltérés nem igen található. Csak a liturgikus egyházakban van az az eltérés, hogy úgy a consecratio előtt, mint a befejező hálaima előtt salutatio és responsorium, sőt néhol antifona és intonatio is van. A csonka liturgiát gyakorló egyházakban a szereztetési igéket és a Miatyánkot éneklik.

Az Úrvacsora általános menete ez:

1. Gyülekezeti ének.
2. Fohász az Isten kegyelméért.
3. Beszéd után gyónó imádság.
4. Kérdések után a bűnbocsánat hirdetése és a feloldozás.
5. Ahol a hívek száma megengedi, az egyenként való feloldozás és megáldás.
6. Az elemek felszentelése a Miatyánk és a szereztetés igéinek elmondásával. Ha ezeket a lelkész nem énekli, akkor az orgona halkan kíséri az aktust. Ha énekli, ami sokkal helyesebb és egyházunk hagyományainak és szellemének megfelelőbb, akkor a hivatalosan megállapítandó dallamot használja.
7. A consecratio és a distributio közt imát kell mondani, hogy az Isten tegye méltóvá az embert Krisztus testének és vérének elfogadására.
8. Meghívás és kiosztás, ünnepélyes elbocsátással.
9. Hálaima, ároni áldás. Befejező ének.

XI. *Az esketés végzésében* csak néhány egyházban vannak különleges szokások. Sajnos, igen sok egyházban nem olvas a lelkész alkalmi igét, hanem csak hivatkozik rá. Pitvaroson az orgona csak külön kívánságra szólal meg. Pécsett a szertartás alatt mindenki áll s a jegyesek csak akkor mennek az oltár elé, mikor a lelkész már a kezek összefogásával összeköti és megáldja őket. Az áldást térdelve fogadják. Óbudán a gyűrűket csak az áldás után adja át a lelkész. A budapesti német egyházban az eskü és az ima közé helyezik el a magánéneket. A pesti magyar egyházban pedig az esketés után minden egyes házaspárnak emlékül családi Bibliát, illetőleg Újtestamentomot adnak ajándékba.

Az esketés rendes menete ez:

1. Bevonulás alatt az orgona az „Erős várunk" dallamát játsza.
2. Ének, esetleg magánének.
3. Előfohász után az igék felolvasása és a beszéd.
4. Kérdések a készségről, a szeretetről s a gyűrűváltás.
5. Eskütétel, mely alatt mindenki áll, csak az ifjú pár térdel, az orgona pedig halkan egyházi énekeket játszik. Ez folytatódik az összekötés valamint a megáldás alatt is.
6. Ima után ároni áldás.

XII. *A temetések végzésében* ismét sok az eltérés.

A temetést vagy csak imádsággal vagy beszéddel is végzik.

Az imás temetés rendje: Ének, ima áldás, ének .Ezt rendszerint a

háznál végzik. Ha a temetőben is van szertartás, az ugyanolyan, mint a háznál végzett.

A beszédes temetésnek sok változata van. Helye a halottasház, a temető és a templom, Hartán a háznál van ének, ima, életrajz, áldás. A temetőben ének, búcsúbeszéd, ima, áldás. A templomban ének, szószéki beszéd, ima, életrajz, áldás.

Rádon, Vácott, Medgyesegyházán, Szarvason az első ének után antifona, fohász, alapíge felolvasása, a második ének után beszéd, ima, búcsúztató, áldás. A temetőben már nincs beszéd, de van antifona énekelve, van ima és áldás.

A búcsúztatást legtöbb helyen a tanító végzi verses formában.

Dunaegyházán a temetőben ének után ima, íge, beszéd, búcsúztató, ima, áldás.

Aszódon a beszéd magyarul, a búcsúztatás tótul történik. A temetés rendje a temetőben: antifona, responsorium, íge, beszéd, ima, búcsúztató, áldás.

Templomi szolgálat aránylag kevés helyen van. Ikladon a háztól a temetőbe menet a templom előtt leteszik a halottat és a közönség ott hallgatja meg a lelkész beszédét és a tanító búcsúztatóját.

Pilisen a koporsó a háznál marad, míg a közönség a templomba vonul, ahol ének, fohász, íge és beszéd után imádkoznak, életrajzot hallgatnak és áldás után visszamennek a halottasházhoz, ahol ének, ima, ének és ígeolvasás után a kántor verses búcsúztatót mond, mely után a Miatyánkot imádkozzák és az áldást fogadják. A temetőben már csak imát és áldást mondanak.

Kételyen, Kondoroson és Páhiban is van templomi szolgálat egészében egyazonos renddel.

Általános rend a következő:

A háznál: Ének, fohász, beszéd egy bibliai hely alapján, ima, áldás, ének.

A temetőben: Ének, ima, áldás, ének.

A templomi szertartást mindenütt el kellene törölni. A temetés hármas színhelye merőben indokolatlan és fölösleges.

Az istentisztelet helyes rendje.

Az istentisztelet rendjének megállapításánál elsősorban az egyház természete a határozó. Egyházunk az értelem meggyőzése mellett az akarat megragadását is mindig céljának tartotta, de a kedélyt sem hanyagolta el. Ma sem teheti. A vallásos érzés erős és öntudatos élettörvénnyé csak a kedélyvilágon át alakul ki az emberben. A kedélynek öröklött jogai vannak, amelyek a vallásos élet minden terén táplálékot és kielégülést követelnek. Aki templomba indul, valami emésztő lelki szomjúságot visz oda magában. Ezt meg kell ott szűntetni nem-

csak azzal, hogy az Istenre vágyó lélek az énekben és az imában feltárja önmagát, hanem azzal is, hogy új és nemesen tiszta hangulatokkal gazdagszik meg a közös áhitat szent perceiben. Az egyház életérdeke, hogy istentisztelete külső formáiban és belső értékében kielégítse a híveket és az evangélium élő és éltető szellemét necsak képviselje és megszólaltassa, hanem be is oltsa a hívők lelkébe. Az istentisztelet rendeltetése az építés. Építenie kell az egyes hívő lelkén át az egyházat és az Isten országát. Ezért kell az istentisztelet minden egyes részletét méltóságossá, igazzá, bensőségessé és vonzóvá tenni.

Az egyes gyülekezet ugyanazzal a kötelezéssel áll a hívőivel szemben, amely az egyház egészét a céltudatos, építő munkára kötelezi. A hívőket szent egységbe kell forrasztania és az evangéliummal Krisztus hű, öntudatos és harcos táborává kell alakítania. Istentiszteletét úgy kell tehát berendeznie, hogy annak minden részlete kielégítse azt a szent vágyódást, amely a híveket az oltár köré csoportosítja és építse azokat a lelkeket, amelyek épülés vágyával lépik át a templom küszöbét.

A lelkész, mint az Istennek való szolgálat vezetője és rendezője, lélekbevágó munkát végez, mikor az istentiszteletre vállalkozik. Valami emberfeletti nagy hivatást tölt be, mikor az oltárhoz vagy a szószékre lép. Nem szabad hát önmagát, hanem csak az Ur üzenetét prédikálnia. Nem szabad a maga egyéni nézeteit, hanem csak az Ur bölcsességét ajkára vennie. Nem is szabad csak a tulajdon egyéni hitét a gyülekezet elé vinnie, hanem a hívek egyező hitének és az egyház hitvallásának hűséges és igaz szószólójául kell bizonyúlnia.

A lelkész és a hívek serege együttesen tartja az istentiszteletet, miért is leghelyesebb, ha csak ez a kettő szerepel benne. A kart is be lehet ugyan vonni, de helytelen, ha az a gyülekezeten teljesen kívül állónak látszik.

Hogy a lelkész énekelve végzi-e az istentisztelet reá eső részét vagy érthető közönséges beszéddel szól a gyülekezethez, a dolog lényegére nézve teljesen mellékes. A fő, hogy az istentisztelet fontos és nélkülözhetetlen elemei mindenütt meglegyenek és ugyanazok legyenek. A történeti folyamat az istentisztelet formáját illetőleg sohasem volt azonos, de vitán fölül áll, hogy evang. egyházunk kezdettől fogva mind maiglan az istentisztelet egységesítésére törekedett.

Téved azonban, aki azt hiszi, hogy a liturgius istentisztelet a lelkész magánénekével tarkított közös buzgólkodás. A liturgia maga az egységes, logikusan felépített istentisztelet, mint az Istennek nyilvános szolgálata és tisztelete. A liturgia tehát nem rész, hanem maga a szolgálat, vagyis az egész egységes szent cselekedet. Ebben lehetnek énekes részek is, de nem ezek a fődolgok.

Kétségtelen, hogy a régi gregoriánus formákat az istentisztelet énekes részeiben újból uralkodóvá tenni nem lehet. Még a német és a tót liturgia sem tartja ma már a régi formákat. A magyarnyelvű gyü-

lekezetekben pedig sohasem voltak szokásban s most bevezetni őket egyenesen lehetetlen volna. Nem is szükséges. Van más mód is, amely az istentiszteletnek, mint liturgiának úgy a szépségét, mint a méltóságát és evangéliumi építő szellemét biztosítja. És ez a lelkész és a gyülekezet harmonikus, ünnepélyes és épületes együttműködése.

Az istentiszteletnek vannak lélektanilag természetes, logikailag szükséges és az építés szempontjából nélkülözhetetlen elemei. Ezek összhangja teszi az istentiszteletet céljának megfelelővé. Mielőtt azonban ezek tekintetbevételével az istentisztelet helyes menetét vázolnók, szükségesnek véljük a következők megállapítását.

Luther elve az volt, hogy sohasem szabad ige nélkül istentiszteletet tartani. Ezért ő az istentisztelet középpontjába nem a szentséget, hanem az igehirdetést helyezte. Az Urvacsorát az istentisztelet végére tette s ezzel annak misejellegét megszűntette. Az igehirdetés áll tehát az istentisztelet középponjában, miért is annak két oltári szolgálat között kell helyet kapnia. Helytelen az a szokás, amely a befejező oltári szolgálatot mellőzi.

Meg kell azt is állapítanunk, hogy a teljes liturgikus forma visszavétele ma már lehetetlen. Ha erről egyáltalában szó lehetne, csakis a Luther-féle szertartást hozhatnánk be ismét. Ámde ezt még a lutheri reformáció hazája, Németország sem tette meg eddig. Aligha tudnánk mi e téren többet elérni, mint amennyit Németország vagy a többi hatalmasabb más evangélikus közösség elérhetett. A lelkész és kar váltakozó énekléseit most már különben sem lehetne mindenütt bevezetni. Az azonban lehetséges, hogy a lelkész és a gyülekezet együtt végezzen mindent és a gyülekezet énekkel fejezze ki lelke áhítatos hangulatait.

Sörös Béla (A magyar liturgia története, 1904. 136 lap) beható tanulmányok alapján megállapítja, hogy „a reformáció nem elégedett meg a külsőségek félretételével, hanem magának az istentiszteletnek lényegét érintve, annak áldozati jellegét eltörölte és az Isten lélekben és igazságban való imádását kereste. Hatása az istentiszteletre különösen a Szentírás hitet építő és erkölcsiséget érlelő erejének feltárásában állott." A prot. istentisztelet alaptételeit Sörös így állapítja meg:

1. Legyen történelmi alapja.
2. Legyen lélektanilag indokolt.
3. Legyen hitépítő ereje.
4. Legyen erkölcsi hatása.
5. Legyen szabad.
6. Legyen érthető, tiszta és igaz.
7. Legyen nyilvános és közös.
8. Rendet és összhangot adjon.
9. Legyen ünnepélyes.

Hozzátehette volna még: Legyen evangéliumi.

Amilyen nehéz volt a reformáció idején a középkori egyház isten-

tiszteleti szokásainak mással való felcserélése, ugyanolyan nehéz ma is a túlzottan egyszerűsített megszokott istentiszteleti forma átalakítása. Ez az oka, hogy a bányai egyházkerület 1910-ben megállapított istentiszteleti rendje még ma sem általános. Az egyetemes egyház liturgiai bizottsága még ma is a tanulmányozás mezőin mozog, a többi kerület pedig alig foglalkozik e fontos kérdéssel. A lelkészek tetszés szerint váltogathatják és végezheik az istentiszteletet. Pedig a református testvérek is jónak látták már az istentisztelet formáinak megváltoztatását. Okosan tették, mert a csak értelemnek szóló ráhatás mellett a kedélyt sem szabad szomjasan hagyni. Ők megalkották új liturgiájukat és zsinati végzéssel egyik napról a másikra kötelezővé tették. Nálunk meg egyes egyházak vagy lelkészek kényelemszeretete miatt máig is a kálvinista, de általa is elhagyott és megváltoztatott rendet gyakorolják.

Az evangélikus istentisztelet menete így épül fel:

A poros világból, gondok özönéből tér be a küzdő ember az Isten házába, hogy ott háláját kiöntse, vagy hogy bizalommal és erővel teljék meg a lelke. A harang hívogató hangja megrezzenti belső világa nemesebb húrjait. Az igazi áhítat igazi érzésének szomjúságával indúl útjára. A templomban még a csend űl. De elhallgat a harang, felzúg az orgona. Majd belép a lelkész, kit a gyülekezet felállva fogad. Az orgona is elnémúl, mert a lelkész az oltárhoz lép, ott térdre áll, kezdődik az istentisztelet. A lelkész maga is ember, bűnös ember, aki méltatlanságának alázatával és szent szolgálatának lenyűgözésével lép Isten elé. Ezért borúl térdre. És mert az ő kiváltságos tiszte, hogy az istentiszteletet rendezze és vezesse, ő kezdi meg az Isten előtt való jelentkezést. A felállva némán váró gyülekezet azonban az első szavak után örömmel és alázattal folytatja a lelkész által megkezdett éneket. Az orgona kísérete itt el is maradhat, de talán szebb, ha biztosítja a harmóniát. (Imádandó Isten... Uram, ím megjelentünk...).

Az énekvers után a lelkész térdenállva marad és elmondja a lépcsőimát, melyben szinte engedélyt kér Istentől, hogy előtte megjelenhessék. Csak ezután megy be az oltárhoz és ott áll, míg a gyülekezet az első rövid éneket elénekli.

Így a lelkész is, a gyülekezet is előkészült már lélekben az Istennel való találkozásra. Kikapcsolódtak a világból, megjelenhetnek Isten előtt.

Az ének után a lelkész megnyitja az istentiszteletet: Az Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében! A gyülekezet áhítattal helyesel: Ámen, ámen, ámen!

A lelkész most az Úrhoz fordul: „Uram szeretem a te házadban való lakozást"... A gyülekezet pedig hozzácsatlakozik a komoly vallomással: „Tenálad keresek, szent Isten, segedelmet!"...

Miután így a lelkész és a gyülekezet, mint az Istent együttesen tisztelni kívánó hívek találkoztak Isten előtt, a lelkész a gyülekezetet

üdvözli az áldó jókívánsággal: Az Úr legyen tivéletek! Mire a gyülekezet visszaadja a köszönést: A te lelkeddel is!

Ünnepélyes és szent pillanat az, melyben az ember Isten előtt megjelenik. Első érzése a bűntudat. Ezért a lelkész bűnvalló imádságot mond. Erre a gyülekezet irgalomért esedezik: „Én Istenem, én bűnös ember... (Ha énekkar van, a szokásos Kyriét énekeli előbb vagy utóbb.)

A bűnbánó és irgalomért könyörgő híveket a lelkész most az evangéliummal vígasztalja meg: „Úgy szerette Isten a bűnös világot"... A gyülekezet erre a dícséret és dicsőségmondás érzésével kiált fel: „Dícsérd én lelkem a dicsőség örök királyát." (A kar az istentisztelet e tényezőinél szép és lélekemelő szerephez juthat.).

Most a lelkész hitvallásra hívja fel a gyülekezetet, hangsúlyozván, hogy a bűnöket kegyesen megbocsátó és üdvösségünket így munkáló Isten megérdemli, hogy róla és előtte nyiltan és örömmel vallást tegyünk. A hitvallást annak együttes elmondásával, vagy énekelve teheti a gyülekezet.

Csak most van igazán elkészítve a gyülekezet, hogy Istennel találkozzék. Imádsággal járúl elé, hogy meghallgathassa üdvösséges üzeneteit. Az imádság és a szentígék meghallgatása után pedig a gyülekezet megismétli énekben a lelkész befejező mondását: „Boldog, aki hallgatja..."

A prédikációhoz és az ünnep természetéhez választott gyülekezeti ének után a szószéki szolgálat következik, előfohásszal, írásolvasással, beszéddel, imádsággal, a Miatyánkot is ideértve. Az istentisztelet ezzel arra a lelki magaslatra érkezett, amelyre a hívek is vágyakoztak és amelyre a lelkésznek hívatása és kötelessége elvezetni a gyülekezetet. Sajnos, ezt a felemelő hatást sokszor lerontja a hírdetés. Szükséges hát, hogy mivel a hírdetést más helyre tenni nem igen lehet, az imádság és a hirdetés közé egy énekverset szúrjunk be: „A te áldott beszéded teremjen jó gyümölcsöket." Ezután jön a hírdetés, amit glória, vagy benedictio fejez be.

A kar, vagy a gyülekezet éneke alatt a lelkész az oltárhoz megy és befejezi az istentiszteletet. Ez a befejezés rendesen és logikusan ezekből a részekből áll: salutatio, hálaadó ima, ároni áldás, befejező ének. Helyes és szép, ha a gyülekezet az ároni áldásra háromszoros ámént mond.

Az istentisztelet e menetével a lélekre való hatást kétségtelenül elérhetjük és elmondhatjuk az apostollal, hogy minden ékesen és szép renddel történt.

A pesti evang. magyar egyház istentisztelete.

Hogyan lehet kar és minden idegen közrehatás nélkül építőleg és evangéliumi szellemben rendezni az istentiszteletet, arra nézve szol-

gáljon például a pesti magyar egyházközségnek most már megkedvelt és talán véglegessé is válható alábbi rendje.

Ki kell emelnünk, hogy teljesen logikus és heortologikus ez a rend is csak akkor volna, ha kiegészítenék a következő elemek:

Harangszó után orgonajáték alatt megy be a lelkész a templomba és egyenesen az oltár elé lép, mire az orgona elhallgat, a lelkész letérdel, a gyülekezet feláll. A lelkész megkezdi az istentiszteletet ezzel az énekkel:

Imádandó Isten,
Óh gyújts szent buzgóságot
Bennünk, híveidben!
Igéd magva teremjen
Szíveinkben bő gyümölcsöket!

A gyülekezet az éneket a második sortól kezdve orgona nélkül felállva énekli. Az ének után a gyülekezet leül, a lelkész pedig az oltárnál térdelve a lépcsőimát mondja:

„Istenem Atyám, küldd el világosságodat és igazságodat, azok vezessenek engem! Vigyenek el a te szent hegyedre és hajlékodba! Hadd menjek be Isten oltárához, vígasságos örömünk Istenéhez és hadd dícsérjelek téged, Isten, én Istenem!" (Zs. 43. 3—4.)

A gyülekezet ámént mond rá, mialatt a lelkész az oltárba megy.

Rendesen azonban így kezdődik az istentisztelet:

1. Gyülekezeti ének.
2. Oltári szolgálat:
   a. Introitus:

Lelkész: Az Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében!
Gyülekezet: Ámen, ámen, ámen!

b. Salutatio: Az Úr legyen tiveletek! Responsorium: És a te lelkeddel, vagy: Lelkeddel is, lelkeddel is! (Ez azonban Pesten elmarad).

c. Confiteor és Kyrie.

Lelkész: Hallgasd meg Isten, az én imádságomat és ne rejtsd el magad az én könyörgésem elől! (Zs. 55.) Könyörülj rajtam, én Istenem, a te kegyelmed szerint. Irgalmasságod sokasága szerint töröld el az én bűneimet. Egészen moss ki engem az én álnokságomból és az én vétkeimből tisztíts ki engemet. Mert ismerem az én bűneimet és az én vétkem szünetlen előttem forog. Teremts bennem tiszta szívet, óh Isten és az erős lelket újítsd meg énbennem. Add vissza nekem a te szabadításod örömét és engedelmesség lelkével támogass engemet! Ámen! (Zs. 5.)

Gyülekezet: Én Istenem, én bűnös ember
Itt állok szent szined előtt!
Bűneim árja mint a tenger

Hullámaival elfödött!
Én Istenem, én Istenem,
Könyörülj árva lelkemen! (Dt. 325).

d. Verbum gratiae; gloria magna:

Lelkész: Kedves testvéreim, vígasztalásunkra így szól az Úr evangéliuma: Úgy szerette Isten a bűnös világot, hogy az ő egyszülött Fiát adta, hogy valaki hisz őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen. Mert nem azért küldte az Isten az ő Fiát a világba, hogy kárhoztassa a világot, hanem hogy üdvözíttessék a világ őáltala! (Ján. 3. 16—18). Dicsőség a magasságos mennyekben az Istennek!

Gyülekezet: Dícsérd én lelkem a dicsőség örök királyát,
Szállj fel trónja elé mondván néki buzgó hálát!
Ki híve vagy, áldd, magasztald őt s vígadj:
Dicsőség legyen nevének! (Dt. 10).

e. Credo:

Lelkész: Kedves testvéreim, méltó és igaz dolog, hogy a mi kegyelmes Istenünkbe vetett hitünkről nyilvánosan vallást tegyünk. Mert az Úr is azt mondja: Aki vallást tesz rólam az emberek előtt, én is vallást teszek arról az én mennyei Atyám előtt (Mt. 10. 32). Vigyázzatok azért, álljatok meg a hitben, legyetek férfiasak, legyetek erősek! (Kor. I. 16, 13).

Gyülekezet: Mi hiszünk mind egy Istenben,
Mindenható Atyánkban!
Hiszünk a mi Megváltónkban.
Ő egyszülött Fiában!
Kereszthalála,
Feltámadása:
Üdv és diadal,
Mellyel minket akar
Mennyországba juttatni!

Mi hiszünk mind Szentlélekben,
Teljes Szentháromságban!
Hisszük szentek egyességét
Az Úr szentegyházában.
Bűn bocsánatát,
S a feltámadást
Örökéletre,
Boldog üdvösségre
Hisszük s hitünk boldogít!

f. Collekta és ígeolvasás. Utána: Boldogok, akik hallgatják és megtartják az Istennek beszédét! Ámen.

Vagy: Az Úr áldása legyen az ő ígéjének hallgatásán és megtartásán! Ámen.

3. Főének.
4. Szószéki szolgálat.
   a. Előfohász.
   b. Textus. Beszéd.
   c. Imádság a Miatyánkkal.
   d. A gyülekezet éneke: A te áldott beszéded
      Teremjen jó gyümölcsöket!
      Szentígéd és Szentlelked
      Térítse a bűnösöket,
      Vígasztaljon bánatunkban,
      Bátorítson halálunkban!
   e. Hirdetések. Utána dicsőségmondás.
5. Gyülekezeti, vagy karének.
6. Befejező oltári szolgálat:
   a. Salutatio és responsorium (de el is maradhat).
   b. Hálaadó ima.
   c. Ároni áldás.
7. Kimenő gyülekezeti ének: Maradj meg kegyelmeddel!

—

Nem állítjuk, hogy ez a forma mindenben tökéletes, de azt igen, hogy az eddigiek között egyházunk szellemének és a történeti alakulásnak is legjobban megfelel. Evangéliumszerűsége kétségtelen és megvan az a nagy előnye, hogy a legkisebb gyülekezetben is változtatás nélkül használható. Aki jobbat tud, álljon elő vele. Egyházunk jogosan elvárhatja minden lelkészétől, hogy nemes szolgálatuk elmélyítése, az istentisztelet épületessé tétele és egyformásítása kérdésében nem a megszokotthoz való makacs ragaszkodás merevségével, nem is a mindenáron kifogásoló bírálgatás szemével, hanem az építésre vágyó lélek buzgóságával és az önmegtagadás készségével álljon a jóakaró munkások sorába. A nemes egyházépítés minden munkáját pedig tegye áldottá és eredményessé az egyház Ura, akinek legyen dícséret és dicsőség mindörökké!

—

Helyesbítés. Az *Agendák és énekeskönyvek* c. fejezetben, a 45-ik oldalon *Fabó* András Okmánytárá-nak keletkezési éve gyanánt 1859. van közölve. Helyette 1869. olvasandó. — Ugyanezen oldalon az alulról 11-ik sor helyesen a következő: Chorus: Et spiritum rectum innova in visceribus meis. Allelujah!

TARTALOM:

Mi a liturgia? 5
A liturgia mint istentisztelet 6
Luther liturgiája 8
A magyar evangélikus liturgia indulása (Boroszlói kézirat. — Agenda in Ecl. Hung. — Bullinger levele. — Acta Ecclesiastica. — Bartalus gyüjteménye) 12
A liturgia kérdése a közös zsinatokon (Medgyesi zsinat. — Erdődi zsinatok. — Óvári zsinat. — Szebeni, kolozsvári, tordai és marosvásárhelyi zsinatok) 17
Az evang. zsinatok liturgikus rendelkezései (Eperjesi zsinat. — Confessio Pentapolitana. — Confessio Scepusiana. — Hercegszőlősi zsinat. — Zsolnai, szepesváraljai, rózsahegyi zsinat. — 1791. évi zsinat 19
Agendák és énekeskönyvek (Honterus agendája. — Heltai agendája. — Dévai Bíró Mátyás: Ortographia Ungarica. — Christliche Kirchen Agenda. — Bornemissza Péter Négy Könyvetskéi. Énekes könyve. — Beythe István agendája. — Huszár Gál agendája. — Agenda Ecclesiastica Slavonica. — Kereszturi Agenda. — Samarjai Agenda. — Gálszécsi István énekeskönyve. — Fabó András Okmánytára. — Kis Bertalan superintendensi esküje. — Leibitzi Énekeskönyv. — Geleji Katona István Öreg Graduálja. — Bartalus István jelentése. — Lutheránus Magyar Agenda. — Agenda (Soproni kéziratos). — Dunántúli Agenda. — Dr. Székács József agendája. — Karsay—Czékus: Agenda. — Dr. Jánossy Lajos: Az evang. liturgia) 30
A liturgiai mozgalom újraéledése 61
A liturgiai bizottság munkája 63
Az istentisztelet helyes rendje 74
A pesti evang. magyar egyház istentisztelete 78

Az itt következő papi intonációkat és kari responsumokat ősi törvény alapján orgona kíséret nélkül kell énekelni!

Salutatio

1, Minden oratio (pl. Collecta, Postcommunio) Evangélium és Benedicamus Domino előtt egy hangon (arax hangváltoztatás nélkül). A pap bármely tetszés szerinti (hangfekvésének legjobban megfelelő) hangon intonálhatja.

Pap: (a gyülekezet felé) Kar:

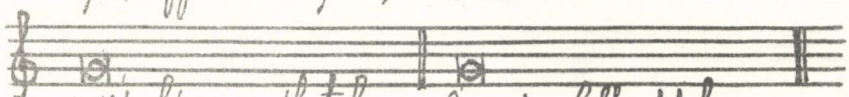

2, A Praefatio antifonája előtt: (az orgona megadja a kezdő hangot)

Pap: (a gyülekezet felé) Kar:

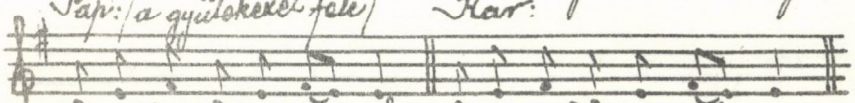

(Itt folytatódik az u. n. „Sursum corda"-antifona.)

Pap: (az oltár felé) **Pater noster**

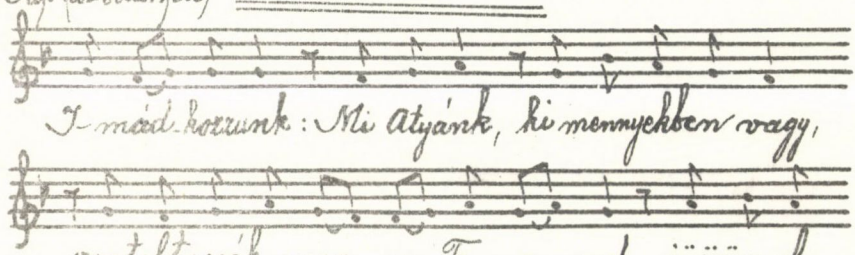

ORSZÁGOS EVANGÉLIKUS KÖNYVTÁR

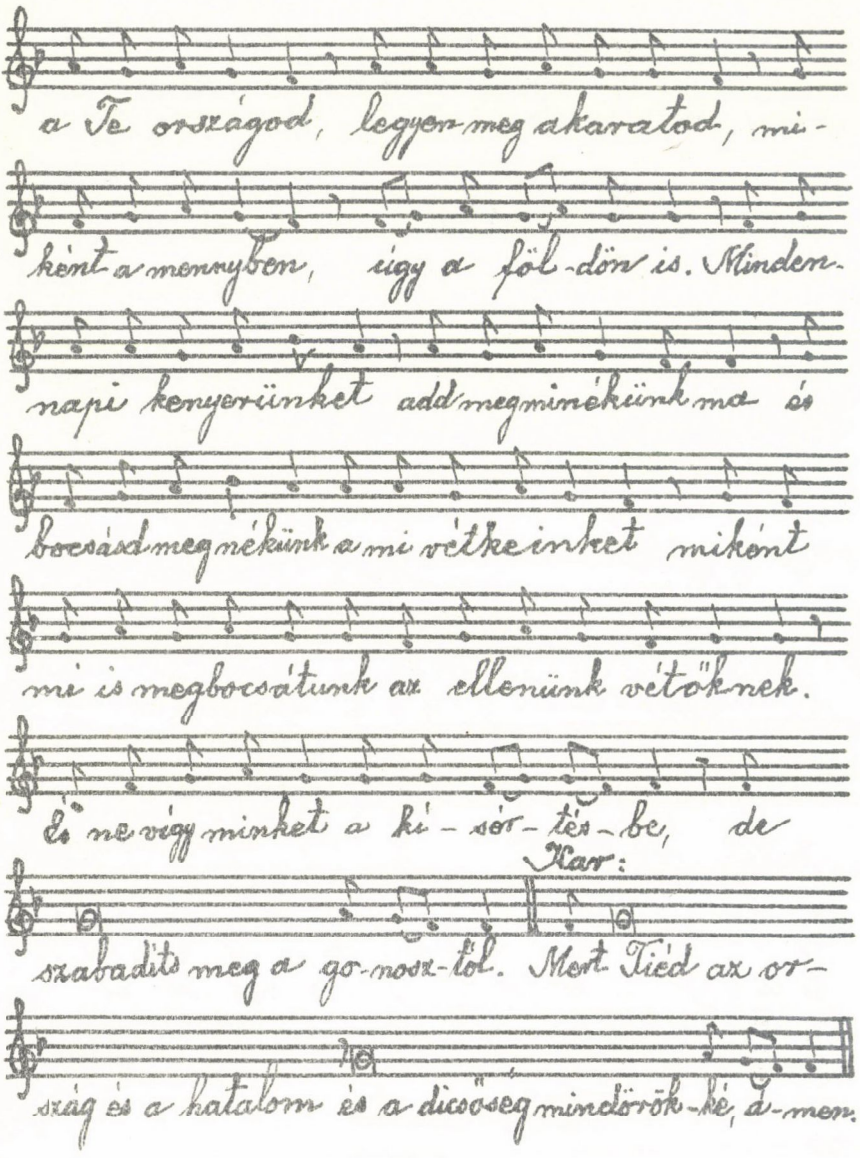
a Te országod, legyen meg akaratod, mi-
ként a mennyben, úgy a föl-dön is. Minden-
napi kenyerünket add meg nékünk ma és
bocsásd meg nékünk a mi vétkeinket miként
mi is megbocsátunk az ellenünk vétőknek.
És ne vígy minket a ki-sér-tés-be, de
Kar:
szabadíts meg a go-nosz-tól. Mert Tiéd az or-
szág és a hatalom és a dicsőség mindörök-ké, á-men.

Ős keresztyén liturgikus részletek, melyeket Luther használt.

Benedictio.

Ünnepnapokon.

(Ároni áldás: IV. Móz. 6: 24-26.)

Pap: (a gyülekezet felé)

1.

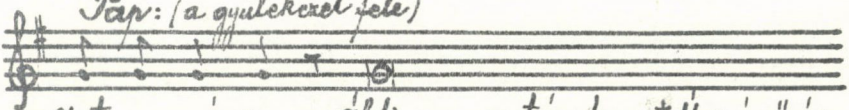

Isten népe: áldjon meg téged az † Úr és őriz-

zen meg téged! Világosítsa meg az † Úr az Ő or-

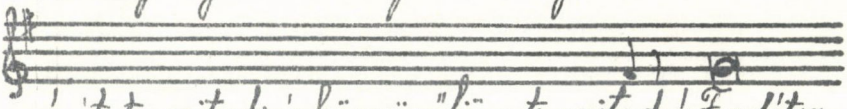

cáját terajtad és könyörüljön terajtad! Fordítsa

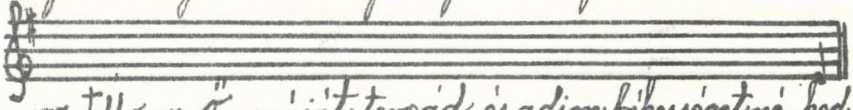

az † Úr az Ő orcáját tereád és adjon békességet néked

Kar:

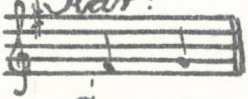

Á-men.

Szentháromság vasárnapján és minden más vasárnapon, a melyre a vasárnapnál nagyobb ünnep nem esik.

Pap: (a gyülekezet felé)

2.

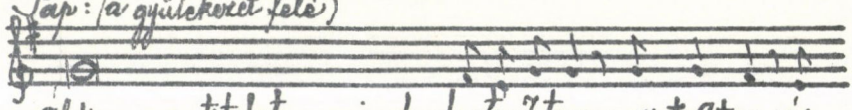

áldjon meg titeket a mindenható Isten: az † Atya és

Kar:

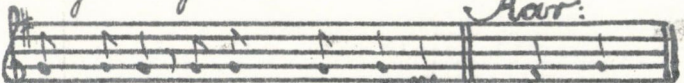

a † Fiú és a † Szentlélek! Ámen.

ORSZÁGOS EVANGÉLIKUS KÖNYV

Credo

Az öreg Gradual 164 lapjáról. (Az eredetileg Luthertől, de valaki nem egészen pontosan másolta le.)

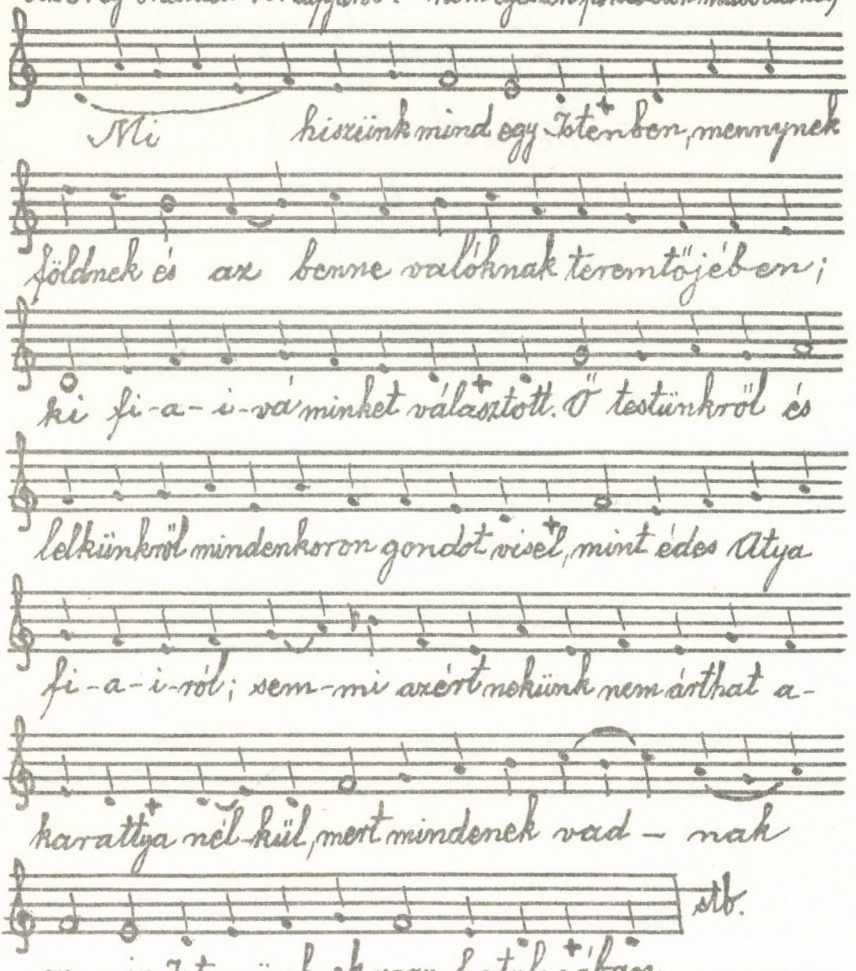

Sanctus.

Az Öreg Graduál 229 lapjáról.

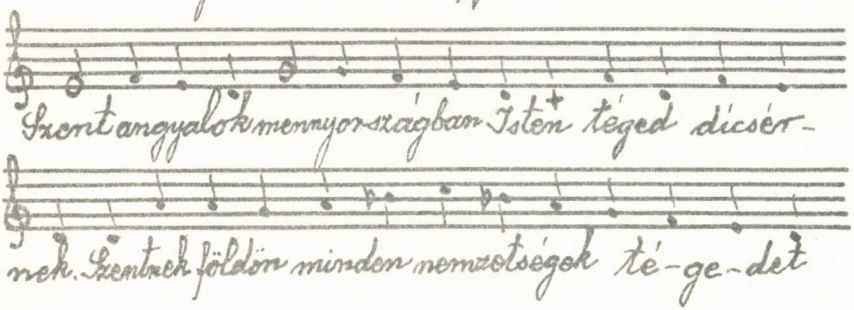

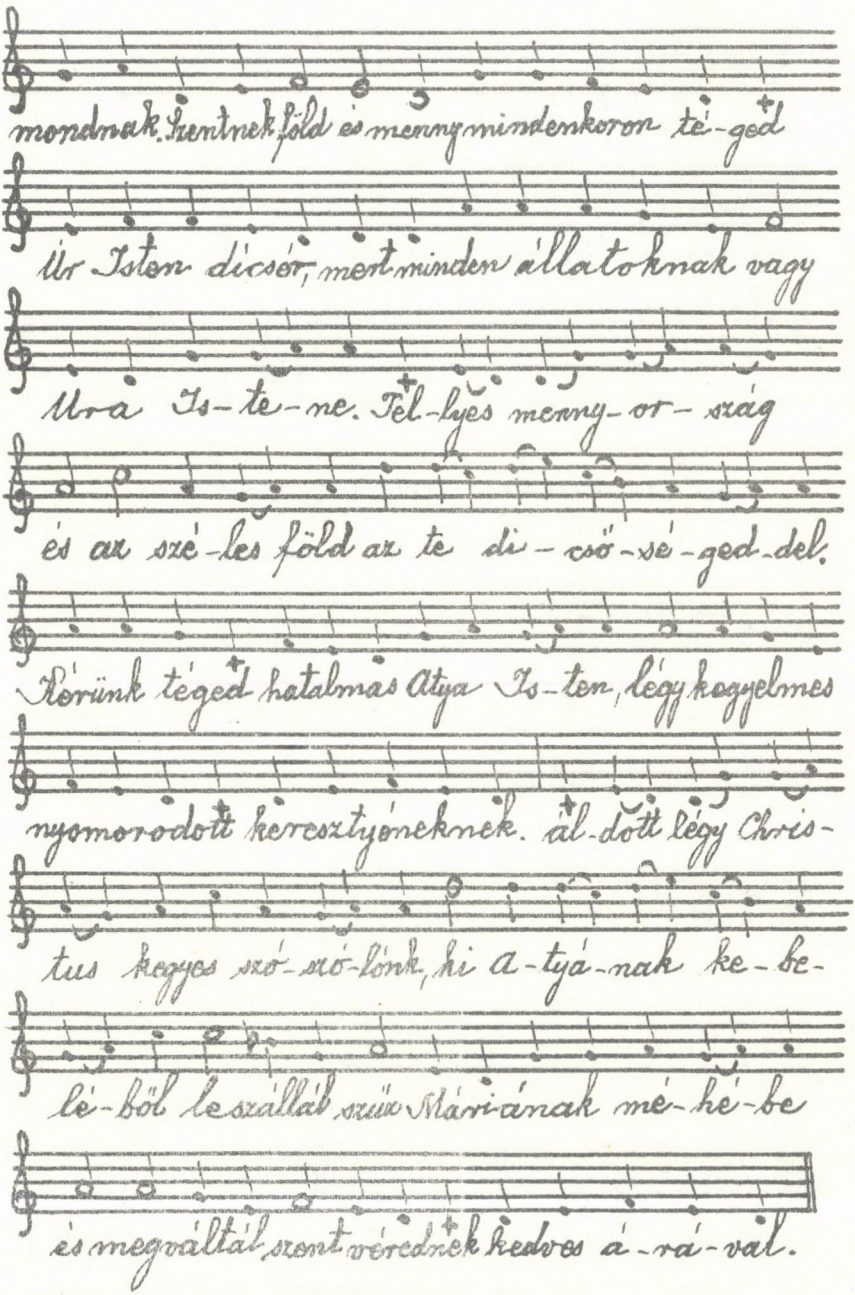

ORSZÁGOS EVANGÉLIKUS KÖNYVTÁR

Régi korál a „Borosztói kézirat"-ból.

(„Discubuit Jezus" után.)

Liturgikus énekrészek.

Introitusok.

Kapi koráskönyvéből.

I.

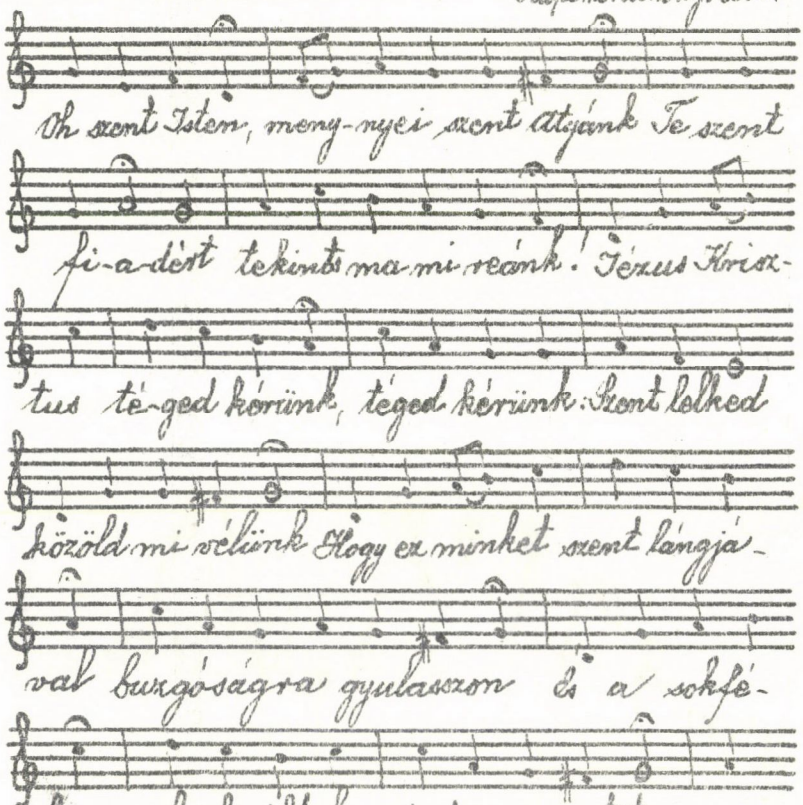

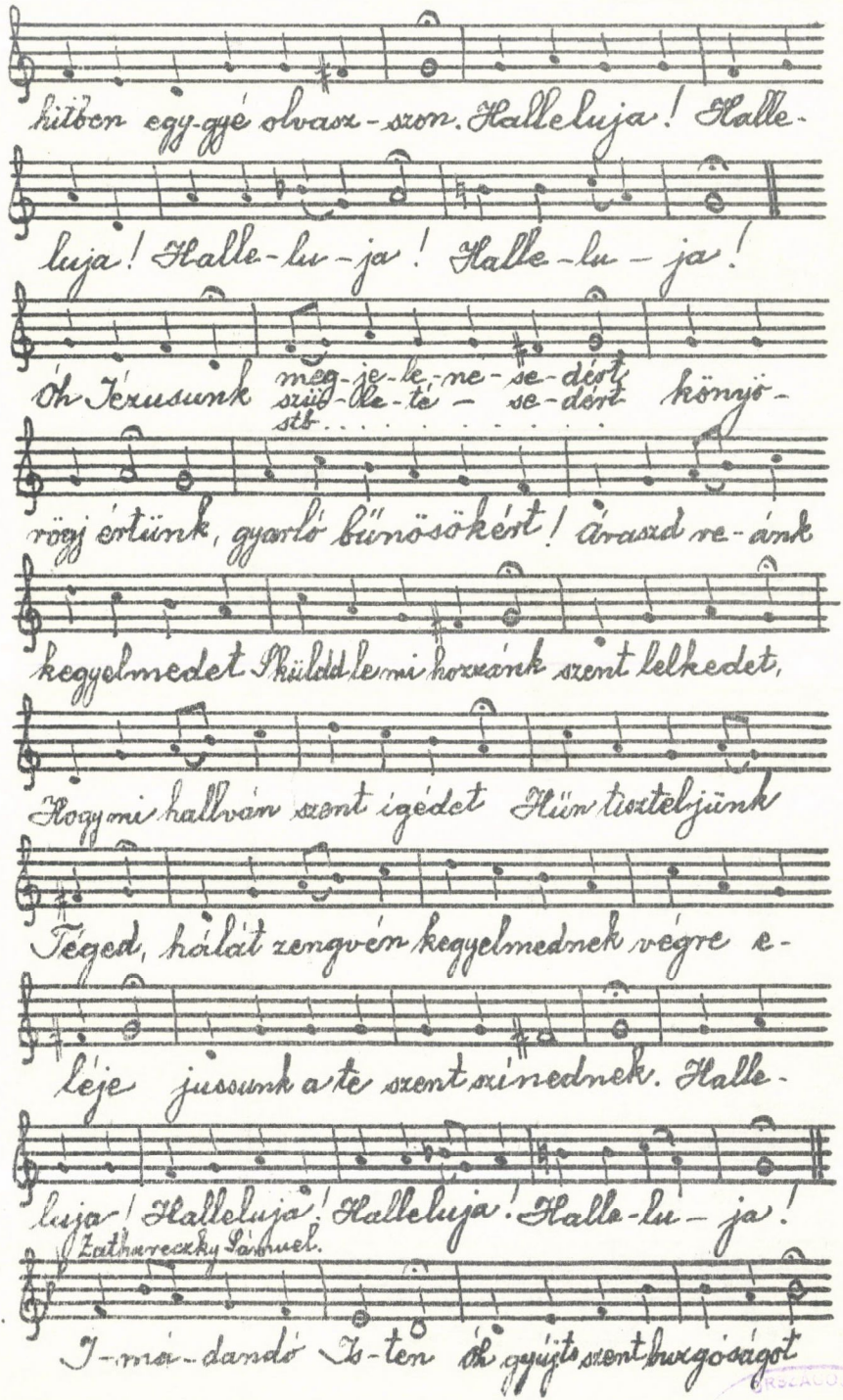

ORSZÁGOS EVANGÉLIKUS KÖNYVTÁR

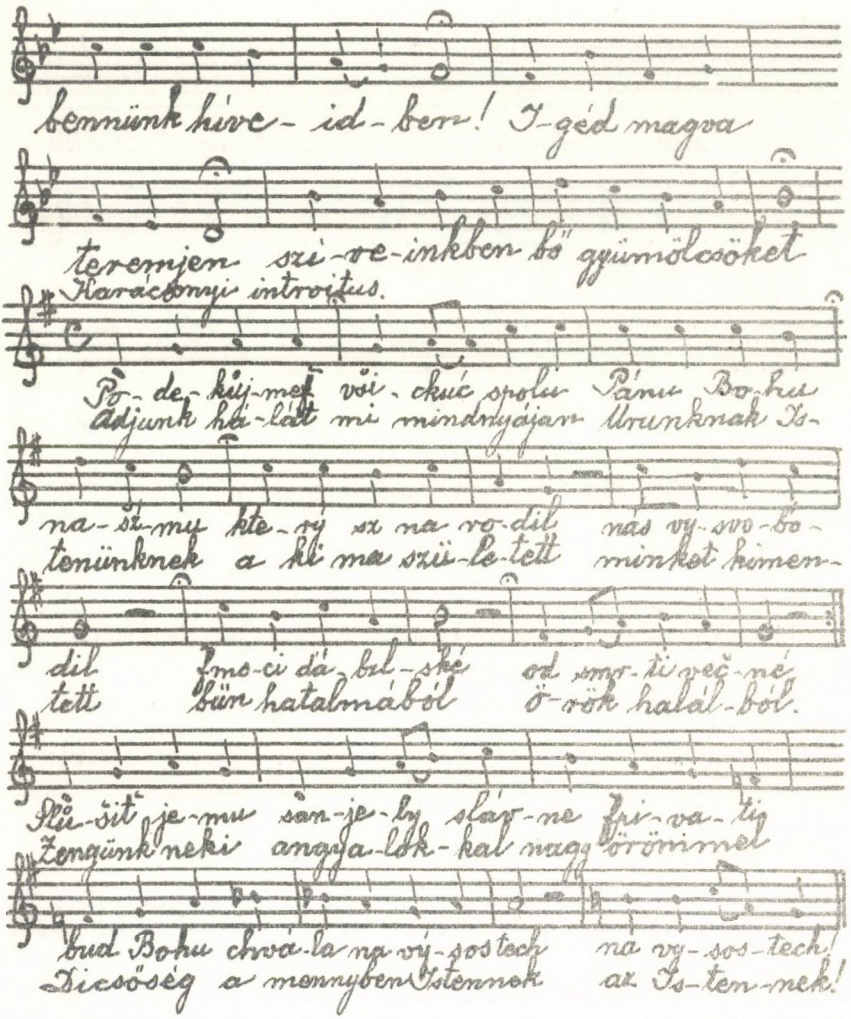

Salutatio és responsorium.

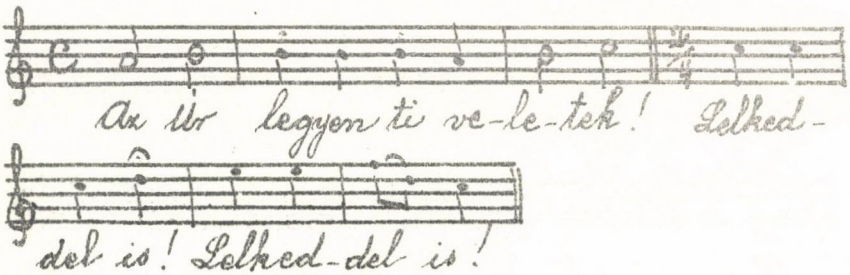

Invocatiók.

I.

II.

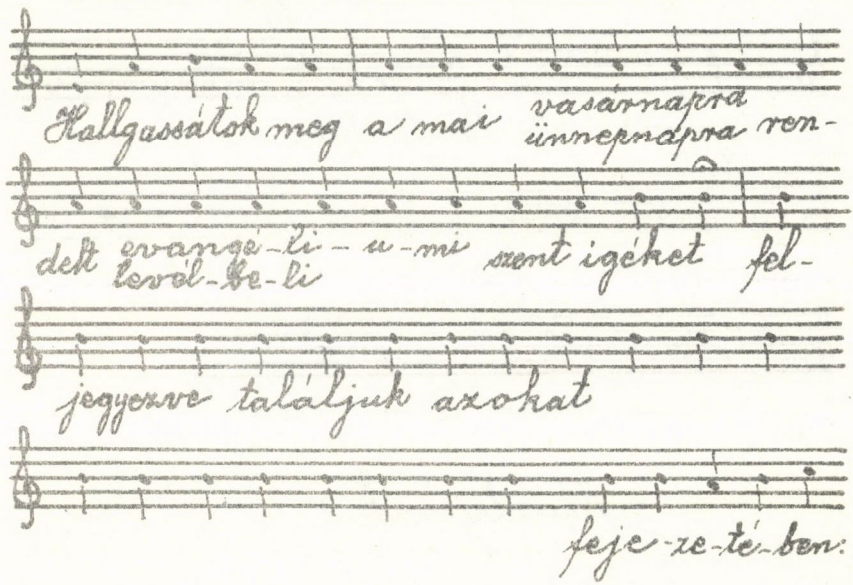

Gloriák.

I

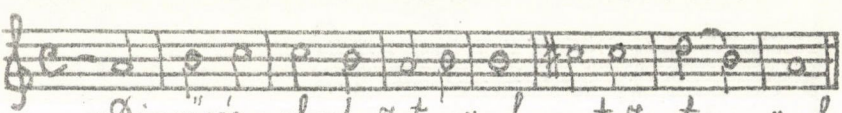

II

ORSZÁGOS EVANGÉLIKUS KÖNYVTÁR

Áróni áldás.

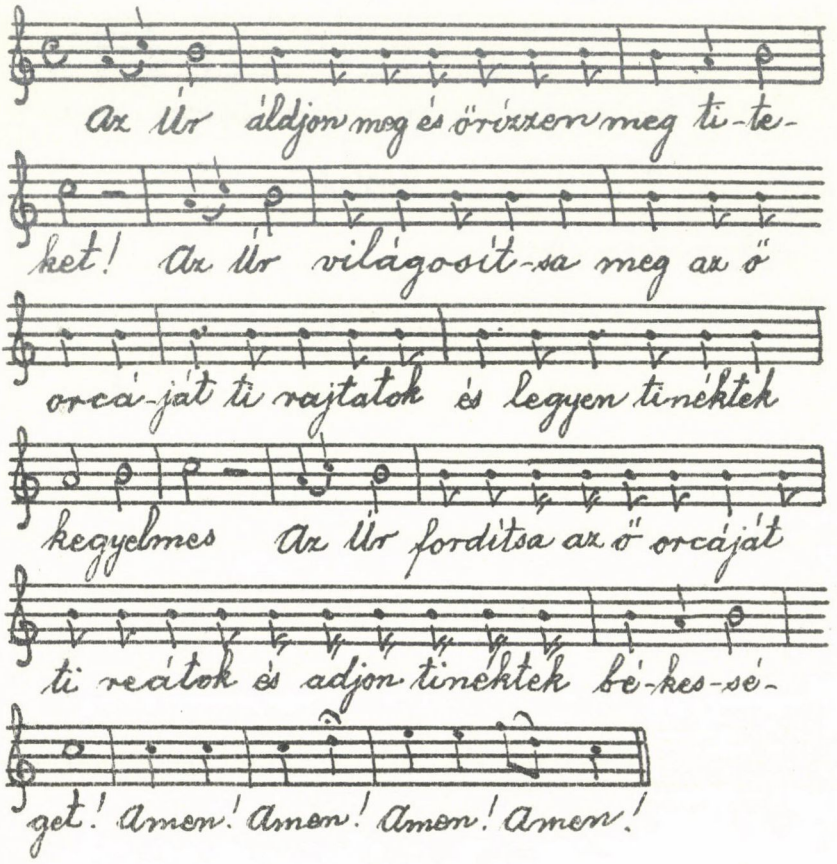

Miatyánk.

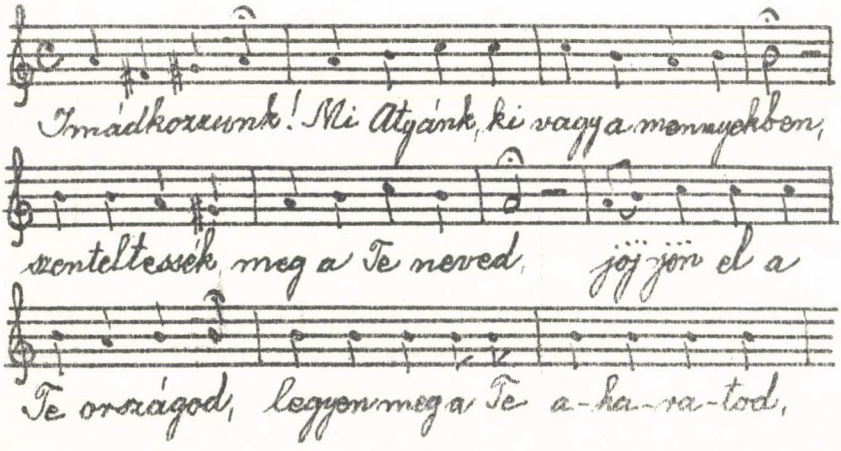

Szerzetési igék. –

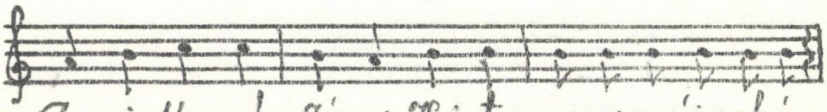

EVANGÉLIKUS KÖNYVTÁR

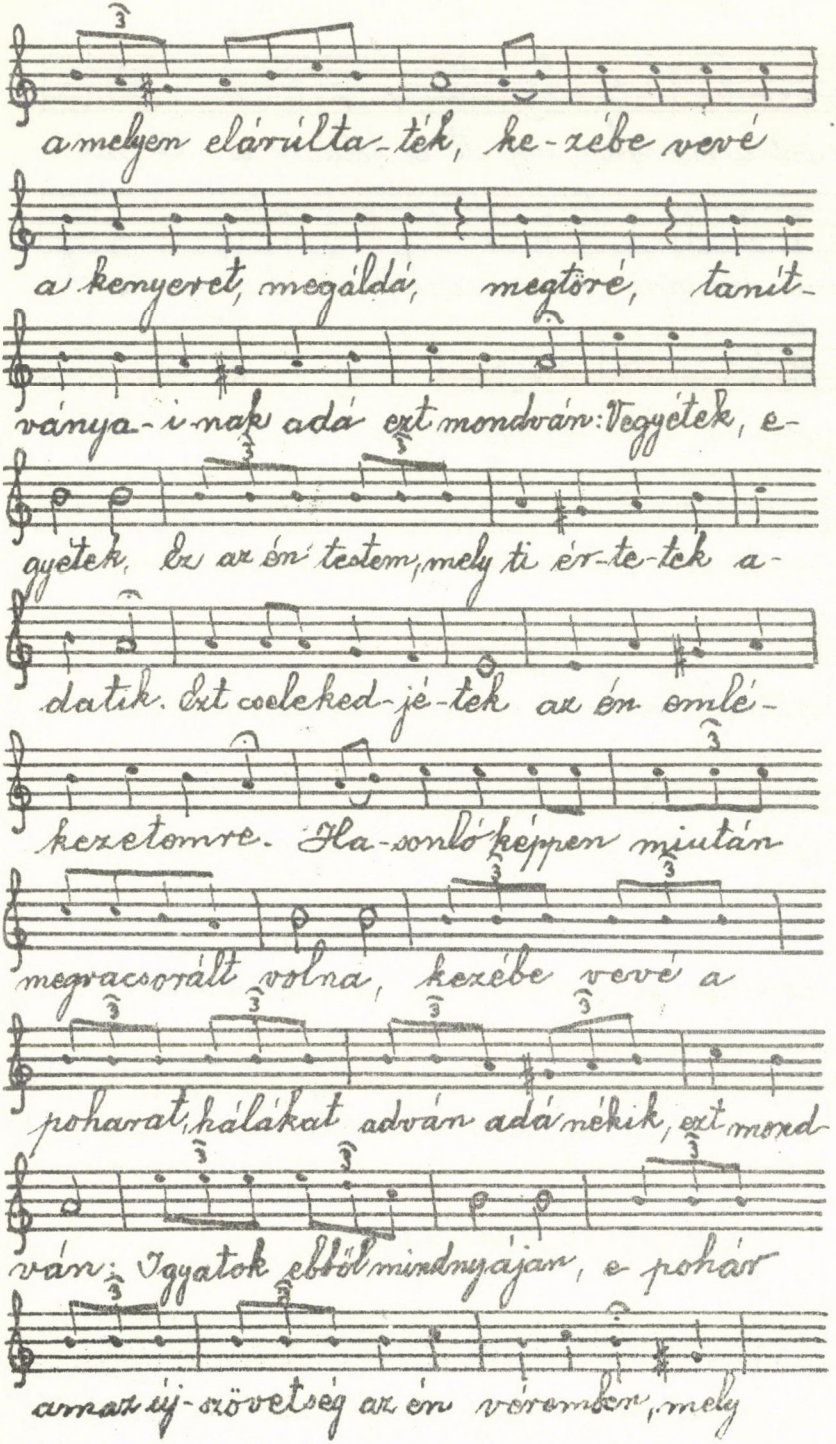
amelyen elárúlta-ték, ke-zébe vevé
a kenyeret, megáldá, megtöré, tanít-
ványa-i-nak adá ezt mondván: Vegyétek, e-
gyétek, Ez az én testem, mely ti ér-te-tek a-
datik. Ezt cseleked-jé-tek az én emlé-
kezetemre. Ha-sonló képpen miután
megvacsorált volna, kezébe vevé a
poharat, hálákat adván adá nékik, ezt mond-
ván: Igyatok ebből mindnyájan, e pohár
annak új-szövetség az én vérembén, mely

Pelkész és püspökszentelési áldás.

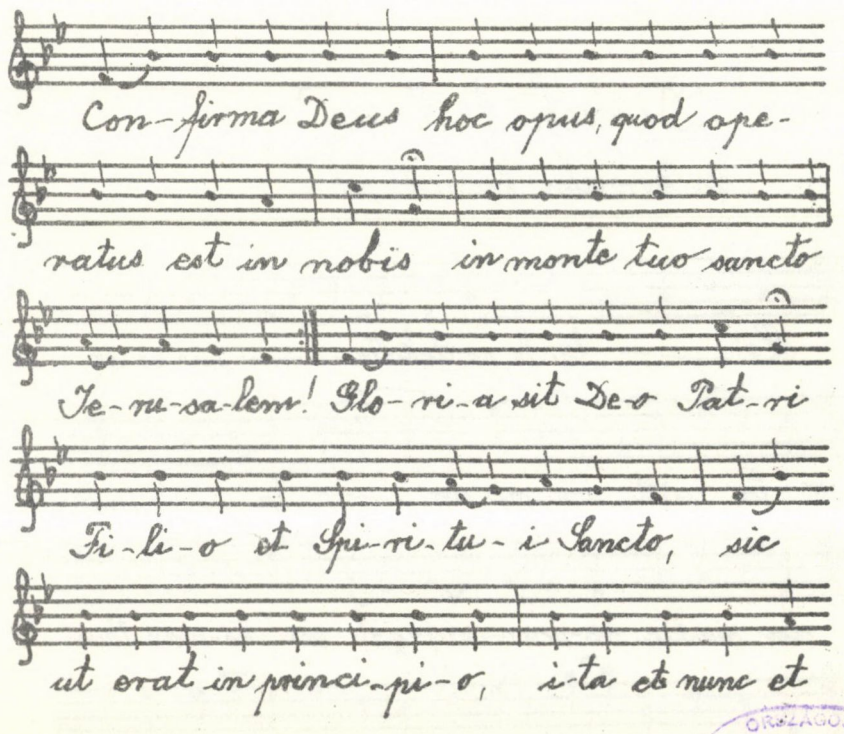

ORSZÁGOS EVANGÉLIKUS KÖNYVTÁR

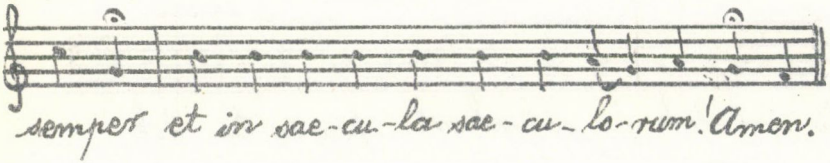

Ternetési antifona.

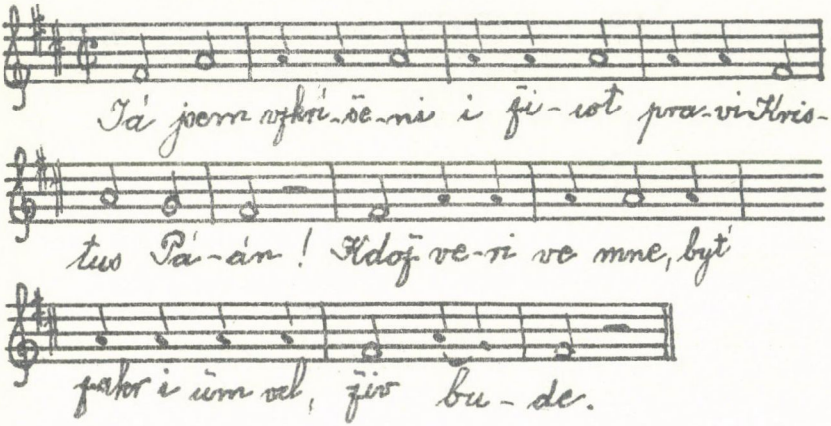

Discubuit Jesus [x]

a „Borosztói" kéziratból.

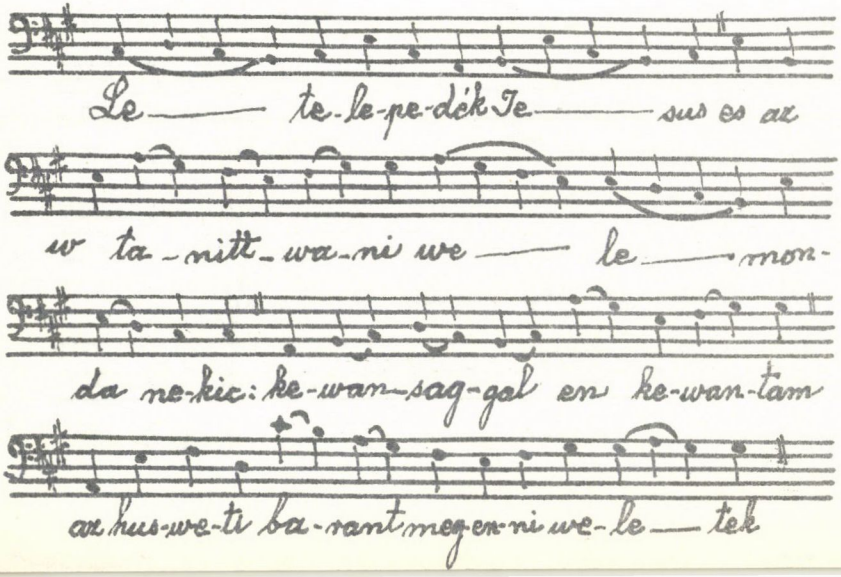

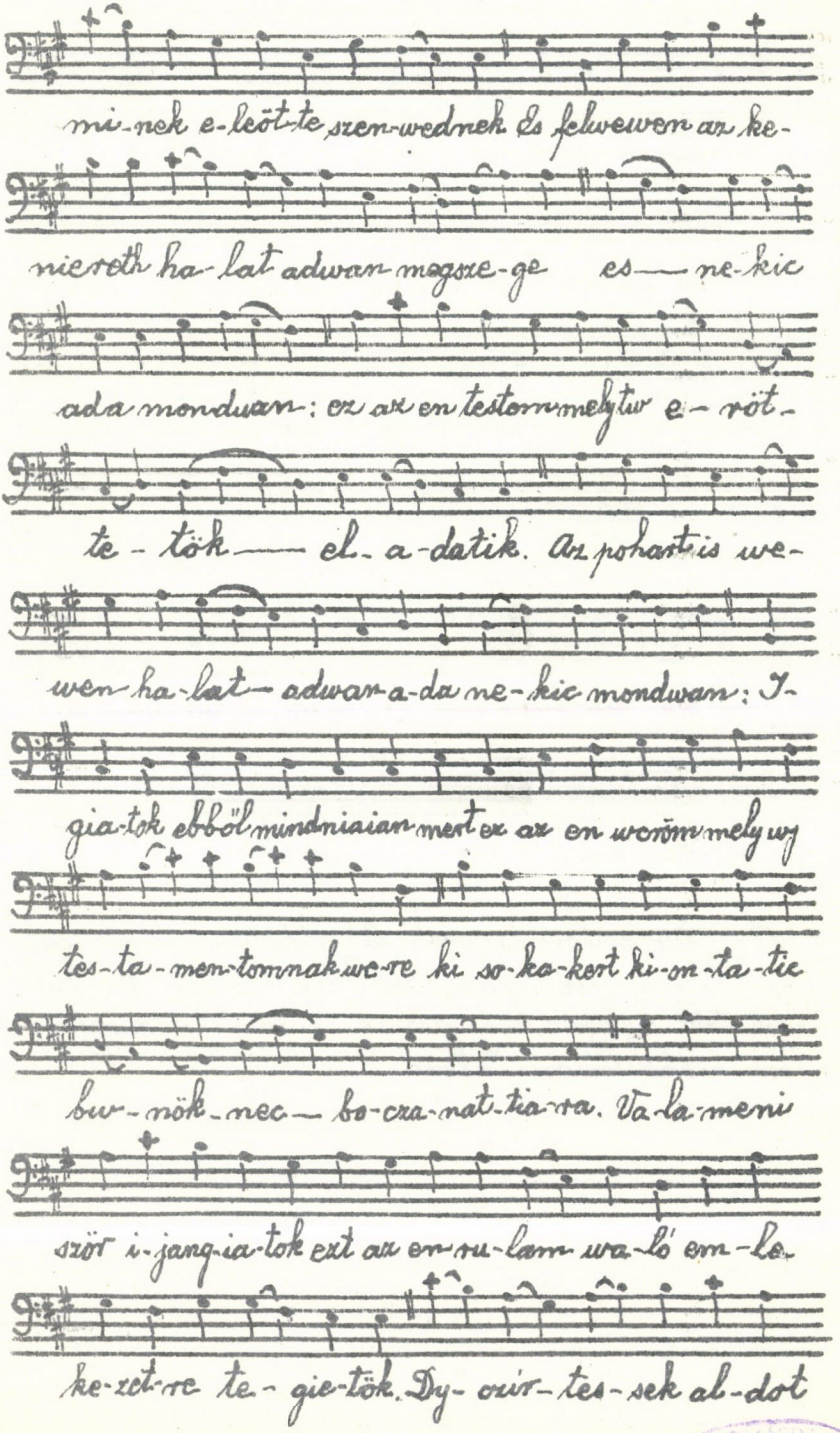

ORSZÁGOS
EVANGÉLIKUS
KÖNYVTÁR

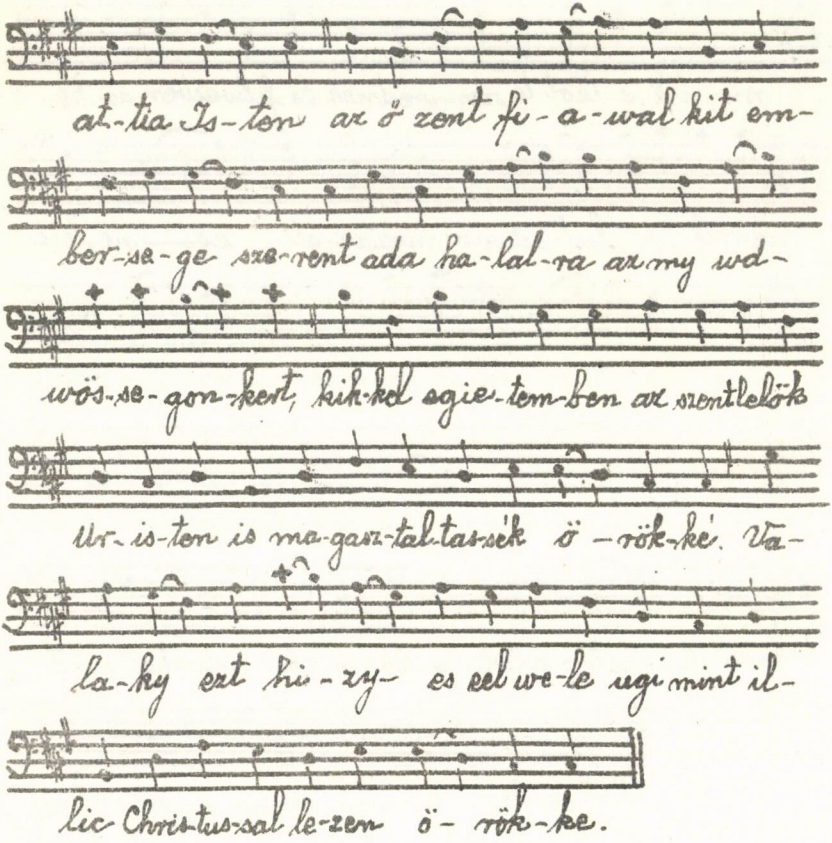

* A „Borosztói kézirat" 24 oldalán négysoros vonalrendszerre, neumákkal leírt részlet. Az ékezetek több helyen hiányzanak; e miatt a megfejtése néhol bizonytalan.